

КЫРГЫЗ ТИЛИ

ОРТО БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ ОРТО МЕКЕМЕЛЕРИНИН
11-КЛАССЫ ҮЧҮН ОКУУ КИТЕБИ

*Ўзбекистон Республикасынын Элге билим берүү
министрлиги бекиткен*

Биринчи басылышы

**Чулпон атындагы басма-полиграфиялык чыгармачылык үйү
Ташкент — 2018**

УЎК 811.512.154(075.3)
КБК 81.2Кир-922
К 96

Авторлор:

**М. Темирова, А. Тойчубаева,
Ш. Уринбаева, А. Юнусалиева**

Рецензеттер:

М. Сулайманова – Андижан мамлекеттик университетинин
ага мугалими;
Д. Маматалиева – Ташкент область Паркент району 33-жалпы билим берүүчү
мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими.

Шарттуу белгилер:

– Терендетилип үйрөнүлүүчү көнүгүүлөр

– Үйгө тапшырма

– Суроо жана тапшырмалар

**Республикалык максаттуу китеп фонду каражаттары
эсебинен басылды.**

ISBN 978-9943-5087-7-4

© Ш. Уринбаева жана башка., 2018
© Чулпон атындагы БПЧҮ, 2018

КИРИШ СӨЗ

Кыргыз тил илиминин фонетика, орфография, орфоэпия, лексика, морфология, синтаксис, байланыштуу кеп сыяктуу негизги бөлүмдөрү 5—9-класстарда системалуу курс катары жөнөкөйдөн татаалга, жеңилден оорго карай принцибинин негизинде окутулуп келген жана 10-класста ал материалдар бир кыйла тереңдетилип, кеңейтилген. Ал эми 11-класста «Кыргыз эли колдонгон жазуулар», «Фразеология», «Кыргыз лексикасынын баюу жолдору» өңдүү жаңы бөлүмдөр киргизилип, буга чейинки окуучулардын алган илимий-теориялык билимдери бир кыйла тереңдетилип, кээ бир темаларга окуучулардын өз алдынча ой жүгүртө билүү жөндөмдүүлүгүн арттыруу, тил каражаттарынын таасирдүүлүгүн, образдуулугун терең өздөштүрүү максатын көздөгөн практикалык иштерге көбүрөөк орун берилди.

Булардан сырткары окуучулардын алган билимдерин практикада колдоно билүү мүмкүнчүлүктөрүн арттыруу, тактап айтканда, билгичтик, ыкма, машыгууларын калыптандыруу, окутуунун практикалык багытын күчөтүү максатында, «Байланыштуу кеп» бөлүмүнө кыйла көңүл бөлүндү. Текст боюнча машыгуу иштер, кептин стилдери, иш кагаздары, расмий эмес иш кагаздары, публицистикалык стиль, илимий стиль, иш кагаздарынын үлгүлөрү (арыз, мүнөздөмө, ишеним кат, түшүнүк кат, акт, справка, билдирүү) кептин функционалдык-маанилик түрлөрү, стилдери, тексттер менен иштөө, аларга карата тил каражаттарын туура тандоо боюнча маалыматтар сунуш кылынып, аларды практикалык жактан жабдуу үчүн, ар түрдүү мүнөздөгү көнүгүүлөрдү, дилбаяндарды аткаруу, аларды талдоо иштери сунуш кылынды. Ар бир темадан кийин ыгына жараша мазмунга бай, окутуп-тарбиялоочулук максатты көздөгөн тексттер машыгуу иштери үчүн сунуш кылынды.

Окуу китебин түзүүнүн талабына ылайык илимий методикалык эмгектер жана тил илиминин жетишкендиктери пайдаланылып, анын жогорку идеялуулугу, илимге негизделгендиги сакталып, кабыл алууга жеңил, кыска жана так эреже, корутундулар менен жабдылды.

§ 1. КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИНИН ӨНҮГҮҮСҮ ЖАНА КАЛЫПТАНУСҮ

Кыргыз тили — кыргыз улутунун тили. Кыргыз эли — Орто Азиядагы байыркы элдердин бири. Анын тили да байыртадан бери жашап келе жаткандыгы талашсыз. Арийне, ал өзүнүн узак мезгилдер ичиндеги өнүгүү доорунда далай өзгөрүүлөргө учуроосу мүмкүн, анткени тил менен коом тыгыз байланышта болот. Коом өнүгүп, өзгөргөн сайын тилде да андай процесстер жүрүп турат.

Ондогон кылымдардын ичинде элдин турмушунда, коомдо көптөгөн өзгөрүүлөр болуп өтөт. Бир тилде же анын диалектилеринде сүйлөгөн эл ар түрдүү өзгөрүүлөрдүн натыйжасында дагы көптөгөн диалектилерге ажырап, же өз алдынча тилге айланып кетиши да мүмкүн. Арийне, алардын бири-биринен ар түрдүү деңгээлде айырмаланышы коомдун жана тилдин өнүгүп, өзгөрүү процессиндеги шарттарга байланыштуу. Бири-биринен канчалык деңгээлде алыстаганына карабастан, алардын түпкү теги бир болгондуктан, биз андай тилдерди тектеш тилдер дейбиз.

Кыргыз тили өзүнүн түпкү келип чыгышы жагынан түрк тилдеринин тобуна кирет. Алар: алтай, азербайжан, башкыр, гагауз, казак, каракалпак, карачай, ногой, татар, тува, түрк (осмон түркү), түркмөн, өзбек, уйгур, хакас, чуваш, якут (саха) д. у. с.

Алардын тектештиги бул тилдердин тыбыштык түзүлүшү: морфологиялык курулушу, лексикалык кору, синтаксистик өзгөчөлүгү жана өнүгүп-өзгөрүү тарыхындагы жакындыктар менен белгиленет. Тектеш тилдер алыскы жана жакынкы тектеш деп эки топко бөлүнөт.

Кыргыз тилине жакынкы тектеш тил катары алтай, казак, каракалпак, өзбек, уйгур, башкыр, татар, түркмөн ж. б. тилдер эсептелет. Булардын ичинен алтай тили айрыкча жакын. Алар төмөнкүдөй белгилерден даана байкалат.

1. Фонетикалык белгилер: а) эки тилде тең сегиз кыска үндүү (**а, э, о, ө, у, ү, ы, и**) учурайт; б) сингармонизмдин (үндөшүүнүн) кеңири өнүгүшү; в) созулмалардын колдонулушу (алтай тилинде — **8**, кыргыз тилинде — **б, ы, и** тыбыштарынын созулма түгөйү жоктугун эске ал-

ганда) дээрлик бирдей; г) кыргыз, алтай тилдеринде **-ла, -лар** мүчөсү бирдей вариантка ээ. Байыркы **-лыг** мүчө бул эки тилде **-луу** түрүнө өткөн.

2. Морфологиялык белгилер: а) **-ыптыр, -лы, -лык** мүчөлөрүнүн бул тилде бирдейлиги. М.: *баралы, баралык, келели, келелик, жүрөлү, жүрөлүк*. Башка тектеш тилдерде бул форма ар түрдүүчө кезигет. Алсак: казакча — барайык, келейик; өзбекче — *барайлы, барайлик*; уйгурча — *барайли*. б) III жактын **-т** мүчөсүнүн окшоштугу.

3. Лексикалык белгилер: а) унгу сөздөрдүн басымдуу бөлүгүнүн тыбыштык комплекси жагынан бирдейлиги (М.: *бөдөнө, томолок, унчук* ж. у. с.); б) кыргыз, алтай тилдеринде гана учураган сөздөр: *таан, таар, шибеге, чуркура, кокуй, унчук* д. у. с.

Ушул сыяктуу фактылар кыргыз тилине, башка түрк тилдерине караганда, алтай тили жакын экендигин көрсөтүп турат.

Алыскы тектеш тилдерге (М.: монгол, манжур тилдери) байыркы теги жагынан бир, бирок азыркы учурда бири-биринен алыстаган, пикир алышууга мүмкүн болбой калган тилдер кирет. Алардын өз ара тектештигин байыркы түп унгулардан, грамматикалык элементтердин жалпылыгынан жана тыбыштык түзүлүшүнүн жакындыгынан байкоого болот.

Мына ошол көптөгөн тилдердин арасында кыргыз тили — кыргыз элинин улуттук тили катары өнүгүп жатат. Кыргыз тилинде азыркы кезде радио уктуруулар, телекөрсөтүүлөр берилүүдө. Республикабыздын алтымышка жакын жалпы билим берүүчү орто мектептеринде окуучулар кыргыз тилинде билим алышат. «*Ўзбекистон*», «*Ўқитувчи*», «*Чўлпон*», «*Фафур Фулом*», «*Шарқ*» сыяктуу басмалар аркылуу жыл сайын миндеген нускада окуу китептери жарыкка чыгып турат.

Кыргыз тилинин өнүгүүсү, баюусу жана калыптануусу боюнча илимий иштер кеңири жайылтылып, анын адабий тилдик нормалары улам такталууда.

Кыргыз тили бүгүнкү күндө түрк тилдеринин ичинде жазмасы өнүккөн, адабий тилдин нормалары дээрлик такталган улуттук тил катары өнүгүүдө.

XX кылымдын башына чейин кыргыз элинин улуттук белгиге ээ болгон мектептери болгон эмес. Кат тааныгандары сейрек учуроочу. 1917-жылдан кийин тилибизге саясат, коомдук өнүгүш менен бирге орус тилинин таасири тийди. Орус тили аркылуу түшүнүктөрү менен атоолору кошо келди, элдин аң-сезиминин, таанып-билүүсүнүн мүмкүнчүлүгү кеңейди. Алгачкылардан болуп И. Арабаев, К. Тыныста-

новдун окуу китептери эне тилибизде сабат ачууга түрткү берди. Бара-бара кыйла мезгилге чейинки баскан жолубузда кыргыз адабий тили калыптануу жолуна түштү.

Коомдук өзгөрүү, өнүгүү менен бирдикте кыргыз тили да өзгөрүүгө, өнүгүүгө дуушар болуп отурат. Айрыкча эгемендүүлүккө ээ болгондон бери элибиз башка чет мамлекеттер менен соода, экономикалык жактан, саясий, маданий ж. б. карым-катышты түздөн-түз түзө алгандыктан, чет тилдеринен көптөгөн сөздөр адабий тилибиздин неологизм катмарын байытууда: *плеер, видео, аудио техникалар, гамбургер, чисбургер, скотч* ж. б.

ОКУУЧУЛАРДЫН 10-КЛАССТА АЛГАН БИЛИМДЕРИН ЭСКЕ САЛУУ ЖАНА БЫШЫКТОО

§ 2. ҮНДҮҮ ЖАНА ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН БИР СӨЗ ИЧИНДЕ АЛГА, АРТКА КАРАЙ ЭЭРЧИП ҮНДӨШҮҮСҮ ЖАНА ОКШОШУП ӨЗГӨРҮҮСҮ

 Аларга кандай өзгөрүүлөрдү кошобуз? Үндөшүү дегенге кандай түшүнөбүз. үндөшүүлөр жалаң эле үндүүлөр арасында болубу же үнсүздөр арасында да үндөшүп, окшошуп, ээрчишүүлөр барбы?

Жогорку суроолорго жооп берүү менен биз 10-класста өткөн темалардын ичинен үндүү жана үнсүз тыбыштардын бир сөз ичинде алга, артка карай ээрчип үндөшүүсүн дагы бир жолу эске салабыз. Алар, баарыдан мурда, үндөшүү (сингармонизм) мыйзамы менен түздөн-түз байланыштуу экенине дагы бир жолу ынанабыз. Үндүүлөрдүн бир сөз ичинде ээрчишүүсү көбүнчө акыркы үндүүгө же анын акыркы муунундагы үндүүгө карата ага уланган мүчөлөрдүн үндүү тыбышынын ээрчишүүсү аркылуу ишке ашарын биз мурда өткөнбүз. Алардын эрин күүсүнө жана тил күүсүнө карата ээрчишүүсү деп экиге бөлүнөөрүн да билебиз. Аларга байланыштырып көнүгүү иштеп көрөлү.

1-көнүгүү. Төмөндө берилген тексти окуп, андагы үндүүлөрдүн ээрчишүүсүн көрсөткүлө да, алардын кайсылары тил күүсүнө, кайсылары эрин күүсүнө байланыштуу ээрчишкенин, кандай өзгөрүүлөргө учураганын же окшошуп кеткендигин айтып бергиле.

ЖЫЛКЫНЫН АСЫЛДЫГЫ

Жылкы жашыл төрлөрдүн бетеге туланын гүлдүн бүрлөрүн оттогондуктан желинин тээп чыккан сүтү — дары. Ал дайыма чуркагандыктан жегенин ичкенин жакшы синирет организми таза болот. Сабага бишкектелип бышылган сүтү ышталган чаначтарда көөкөрлөрдө көбүрүп ачыйт. Айрыкча, ак кодол тууралып куйрук май, бал кошулуп бышылган кымыз кучтүү. Такай кымыз ичкен жигит алибеттүү москоол, күчтүү келет.

Башка малдын денеси жараланса чымын чычып курттайт учурунда дарылабаса мал өлүп калат. Ал эми жылкынын эти курттаса ириң сорулгуча жеп таза этине жеткенде курт өлөт. Жылкынын тери жыттанган жерге жылан жолобойт. Талаага конгон адам жылан жолобосун деп ээр-токумун, тердигин, желдигин, ичмегин жанына жайып салат. Жылан чаккан кишиге атын терин ичирип айыктырышат. Демек жылкынын эти сүтү күчү гана эмес тери да пайдалуу.

Жылкы ылай суудан, чөөттөн ичпейт. Ал тоо суусунан көк кашка муздак булактан тандап ичет. Ал эми жылкынын майы чыкылдаган суукта да эрип турат. Жылкынын этин канчалык жесе ошончолук денеге бат сиңип, адамды сергек алып жүрөт. Жылкы алдынкы туягы менен чапчыганда күбүр карлар урап түшөт. Ураган карды чапчып ыргытып алдында уйпаланып жаткан туланды кар аралаш сугунат. Бээлер кар тээп, эң мурда кулундарына чөп ачып берет, алар кардыгып алган соң өздөрү оттоого киришет.

Э. Турсунов

Үндүүлөрдүн бир сөз ичинде алга, артка карай окшошуп өзгөрүүсү көбүнчө унгуга же жалпы эле сөзгө мүчө уланганда ишке ашкандыгын тилдик далилдер көрсөтүп турат.

Ал эми үнсүздөрдүн бир сөз ичинде алга же артка карай окшошуп өзгөрүүсү да улануучу мүчөнүн алдындагы тыбыштарга байланыштуу экендигин биз мурдагы сабактарда окуганбыз. Андай өзгөрүүлөр көбүнчө мүчөнүн алдындагы тыбыштардын каткалан же жумшак экендигине, (*топ + нын = топтун, жай + нын = жайдын*), ошондой эле **н, з, ч**, тыбыштары өзүнөн кийин келген айрым тыбыштардын таасиринде өзгөргөндүгүн билебиз. Анда ошол окшошууларды, өзгөрүүлөрдү бышыктоо үчүн көнүгүүлөрдү иштейли.

2-көнүгүү. Мына бул сөздөргө ылайыктуу мүчөлөрдү улап, **н, з, ч, к, п** тыбыштарынын алга же артка карай өзгөрүүгө учураганын көрсөтүп бергиле.

М.: жээк = жээги.

Күн, сын, чейин, жан, түшүн, качан; көн, кыйыктан, экен, жуун, ишен, эрин; каз, тоз, кыргыз, тамыз, эз; кач, көч, тынч, үч, ач, кылыч; топ, кеп, кабак, жээк.

§ 3. СӨЗДӨРДҮН КӨП МААНИЛҮҮЛҮГҮН ЖАНА АНЫН ПАЙДА БОЛУУ ЖОЛДОРУН БЫШЫКТОО ҮЧҮН СУРООЛОР

Полисемия дегенди кандай түшүнөсүңөр?

Көп маанилүүлүк кантип пайда болот?

Кол деген сөздүн маанилерин карап, алардын ортосундагы карым-катышты аныктагыла:

Кол 1. Адамдын ийининен манжаларына чейинки дене бөлүгү.

Адамдын каруу бөлүгү (колун булгап чакырды).

Беш манжаларынын бири (колун кесип алды).

Жазуу иши (колу жаман, кол койду ж. б.)

Кол 2. Аскер, солдат.

Көп маанилүү сөздөр кандайча жолдор менен пайда болот?

Метафора деген эмне, адабияттык метафорадан эмне айырмасы бар?

Метонимия деген эмне, адабияттык метонимиядан эмне айырмасы бар?

Синекдоха деген эмне, адабияттык синекдохадан айырмасы барбы?

Полисемия менен көп маанилүүлүктүн айырмасы барбы, же экөө бир эле түшүнүкпү?

§ 4. ЦИТАТА ЖАНА ДИАЛОГ БОЮНЧА ЖАЛПЫ СУРООЛОР

Бул түшүнүктөр боюнча өзүнөрчө ой жүгүртүп, чечмелөөгө аракет жасагыла.

Цитата бөтөн сөз, анткени өз оюн бекемдөө үчүн бирөөнүн оюна шилтеме берет, кайрылат.

Цитата ишке эки түрдүү ашат, биринчиси, илимий адабияттардан же авторлордон, айтуучудан тикеден-тике, сөзмө-сөз кайталап

көрсөтөт, экинчиси, өздөштүргөн түрүндө, б. а., алардын оюн өз сөзү менен аралаштыра пайдаланат.

Цитата колдонулуш өзгөчөлүгүнө карата тыныш белгилери менен коштолот.

Диалог адабий чыгармаларда тике сөз деп айтылат, бирок ал автордук кептен улам караганда, ал бөтөн сөз болуп эсептелет. Анткени жазуучу тарабынан жазылып жаткан үн өз сөзү, кейипкердин үнү бөлөк сөз деп эсептелинет. Эмне үчүн?

Оозеки кепте диалог өз кеп, же тике кеп деп аталат. Эмне үчүн? Диалогдун жазуу учурундагы белгиси кайсы?

Диалог автордук кептин ичинен бөлүнүп, үзүлүп берилсе, ал кандайча белгиленер эле? Мисалдарды адабияттардан карап, өз оюңарды тактагыла.

Диалог менен цитатанын тыныш белгилеринин ортосундагы айырмачылыктарды, окшоштуктарды байкап, айтып бергиле.

Адабий жазма тил менен оозеки кептин байланышы жана айырмасы боюнча

Адабий тил жалпы диалектилер үчүн түшүнүктүү болгон, коомдук иш жүргүзүүгө, көркөм чыгарма жаратууга, иш кагаздарын, мектептерде, окуу жайларында окуу процессин жүргүзүүгө ийкемдүү тил болуп саналат. Ошол эле учурда диалектилердин ортосунда адабий тил менен кескин айырмаланбастан, өз ара байланышы бар.

Диалектилик сөздөрдү силер буга чейин өткөндөй, атайын көркөм адабияттарды жаратууда, илимий изилдөө иштерин жүргүзүүдө көңүл бурулат. Кээде диалектизмдер адабий тилдин өнүгүшүнө булак катары кызмат аткарат.

Адабий тилдин өнүгүшүнө диалектилик сөздөр түшүнүктүн атын атоо катары кирип да, байытат. Шып, пахта, косек, иймек, бел боо ж. б. сөздөр адабий нормада кезикпеген түшүнүктүн атын туюндурат. Ошондуктан адабий тил менен диалектилердин аралыгы пикир алышуу куралы катары айырмаланбастан, өз ара байланышта болот.

Өзүңөр окуган китептердин материалдарын да карап көрсөңөр, айрым диалектилик сөздөр адабий нормага айлангандыгын байкайсыңар.

🌿 БАЙЛАНЫШТУУ КЕП 🌿

§ 5. 5—10-КЛАССТАРДА БАЙЛАНЫШТУУ КЕП БОЮНЧА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ СИСТЕМАЛАШТЫРУУ ЖАНА ЖАЛПЫЛАШТЫРУУ

Текст — коомдук кызмат аткаруучу стилдин тигил же бул түрүндө жазылган, башы жана аягы бир бүтүндүктү түзүп турган, коммуникациялык кызмат аткарган жумуру продукт. Көркөм, публицистикалык, илимий, иш кагаздарынын тексти болбосун, логикалык жактан бүткөн бир ойду билдирүү менен бирге сүйлөмдөр ич ара байланышта болуп көлөмдү пайда кылат. Демек, текст азбы, чоңбу көлөмгө көз каранды, белгилүү бир теманын чагылдырылышы — анын негизи.

Текст ичинен майда бөлүктөргө бөлүнөт. Б. а., иш кагаздарын албаганда, түзүлүшү боюнча маанилик бир бүтүндүккө ээ болуп турган бөлүкчөлөрдөн турат. Ар бир бөлүкчө өзүнчө маанилүүлүккө ээ болуу аркылуу өзүнөн чоңураак маңыздуу ойду пайда кылат, андай маңыздуу ойлордун жыйынтыгы тексттин мазмунун түзөт. Мисалга көркөм тексттеги адам маанайы жаратылыштык кубулуш, көрүнүш менен байланышта бериле турган болсо, маанайдын берилиши бир бүтүндүк маани, жаратылыштык кубулуштун берилиши өзүнчө бир маани, көрүнүштүн берилиши өзүнчө бир маанини түзөт. Бирок алар ошол тексттин бир тутумдаш бөлүгүн түзүп турган абалында маанилерден чогулган адам маанайын билдирүүчү чакан маңыз болуп саналат. Көркөм тексттин түзүлүшү жалаң эле маанайдан турбайт, окуяны берүү үчүн адам баласынын реалдуу чындыкка болгон жеке же жалпы мамилеси окуяны түзөт, аны чечүү ыкмасы да ар кандай. Окуяны берүү үчүн да автор жогоруда айтылгандай маанилик бөлүктөрдөн түзөт. Ошентип, текст ичиндеги маанилер тексттин чакан логикалык бөлүкчөлөрүн түзөт, маани, маңыз, мазмун деген текст түзүүчү категориялар келип чыгат.

Маани — текст ичиндеги логикалык бир бүткөн ойду туюндурган чакан ой. Ал бир абзацта чагылдырылышы мүмкүн, чакан темачага ээ болушу да күтүлөт. Демек, сөз мааниси бизди курчап турган чөйрөнүн атынан улам келип чыкса, тексттин ичиндеги маани ой жыйынтыктуу бир бүтүндүктү туюндурган сүйлөмдөн же сүйлөмдөрдүн жыйындысынан турат. Бул — тексттин маанилүү бөлүгү.

Маңыз көлөмү боюнча мааниден кенен, б. а. маанилердин чогулдусунан турат да, бир темага жооп боло турган окуялык билдирүүдөн, же баяндоодон, же жаратылыштык сүрөттөөдөн улам келип чыгат. Ал бир канча абзацтарды ичине камтуу менен тексттин тутумдуу бир чоң бөлүгүн түзөт. Маңыз микротекст (же матетекст) деп аталып, ар бир маңыздык бөлүк чакан темачаны түзөт, андай маңыздардын жалпы түзүлүшү мазмунду пайда кылат.

Мазмун тиешелүү темага арналган, окуялык-композициялык түзүлүшкө ээ болгон, маңыздардын интегралдык жайланышынан турган чыгарма болуп эсептелет.

Тексттин түзүлүшү үчүн өбөлгө болгон информациялык булак бизге чейинки белгилүүбү, же белгисизби, кандайдыр бир маалыматтарды берүү кызматын аткарат. Маселен, Республиканын Президентинин Швейцарияга барышы бизге белгилүү информация болсо, бара жаткан учурунда анын визитинин максаты белгисиз информация эле. Айрым бир келишимдерге кол койгондугун массалык маалымат каражаттары билдиргенинен улам, белгилүүлүккө айланды. Ошентип, информация — текст түзүүчү дагы бир категория. Информациянын мүнөзүнө жараша тексттин стилдик түрлөрү түзүлөт. Айталы, кайсы бир адамдын иштеген жери жөнүндө маалымат бериш керек болсо, коомдук максатына жараша расмий эмес иш кагаздары түзүлсө (мис.: мүнөздөмө, справка), иш кагаздарынын тексти пайда болот, ал адам жөнүндө портреттик макала, очерк жаралуу менен публицистикалык текст, көркөм каарман түзүлсө, көркөм текст жаралат, ошол эле сыяктуу илимий текст пайда болот. Ошентип, тексттин стилдик бир нече түрү келип чыгат.

Тексттеги окуялардын, кубулуштардын ж.б. берилиши автор тарабынан ойлонуп, ылайык деп табылган ырааттуулукта ишке ашат, жайланышат. Чакан тексттерде белгилүү башталыштан аягына чейинки улануу бир кылкалыкта аткарылса, бул проспекциялык ык менен жайланышуу деп аталат. Ал эми көркөм тексттерде андай башталыштан аягына чейин ырааттуу жайланышуу боло бербейт, эске салуу, башынан кайра түшүү ыкмасы менен окуяны артка кайруу ыкмасы көркөм чыгарманын чегинде боло берүүчү атайын усул катары колдонулат. Мындай артка кайрылуу — ретроспекциялык жайланыш.

Тексттин түзүлүшүндө кеп каражаттарынын түрлөрү бир эле текстте ар кандай максатта колдонулушу мүмкүн. Монологдук баяндоо тексттеги тынчтык деп эсептелет, ал окуялык билдирүү, автор-

дун ага карата болгон жеке мамилеси, көз карашы болуп эсептелет. Мындан тышкары диалогдук кептин колдонулушу тексттеги ситуация (жагдай) түзүүчү каражат катары пайдаланылат.

Диалог бир жагынан ситуация түзүүчү ыкма болсо, экинчиден тексттеги тынчтыктан кыймыл-аракетке өткөрүүчү, үчүнчүдөн, бир үндүүлүктөн бир канча үндүүлүккө алмаштыруучу, кейипкерлерди аралаштыруучу, мүнөзүн, кыялын ачып берүүчү каражат болуп кызмат кылат. Мындай ыкма көркөм текстте композициялык түзүлүштү алып келет. Диалог окуяны чагылдыруучу каражат эмес, ал автордун ыкмасына карата кейипкерлерди окуяга аралаштыруучу жагдайды гана берет. Окуя автордук баяндоодо, окуянын чечилиши автордук ой жүгүртүүдө чагылдырылат.

Текст ичинде ар бир маани берүүчү (түзүүчү) чакан бөлүктөрдө маани топтоочу сөз каражаттары топтолот. Мисалы, сингармонизм жөнүндө жазыла турган болсо.

Сингармонизм — бир сөздөгү үндүү жана үнсүз тыбыштардын айтылышы, угулушу боюнча бир өңчөй фонетикалык ыргакка ээ болгон тилдик норма. Бул нормага баш ийген үндүүлөр бүтүндөй тил арты (жоон) же бүтүндөй тил алды (ичке) үндүүлөр болот да, ага ылайыктуу үнсүздөр түпчүл же таңдайлашып айтылышы бардык түрк тилдеринде негизинен бирдей болсо, эрин күүсү боюнча кыргыз тили бардык түрк тилдеринен айырмаланып турат. Сөздүн курамында эриндүү үндүүлөр болсо, ага ылайык үнсүздөр да эринчил мүнөзгө ээ болот. (Т.К. Ахматов, Ж. Мукамбаев. Азыркы кыргыз тили. Фрунзе, 1978, 44-б.)

Бул жердеги маани топтоочу негизги сөздөр: *сингармонизм, үндүү, үнсүз, айтылыш, угулуш, фонетикалык ыргак, тилдик норма, тил алды, тил арты, түпчүл, таңдайлашуу, түрк тилдери, эрин күүсү, айырмалануу, ылайык, кыргыз тили*. Ушул негизги сөздөрдүн айланасында сүйлөм түзүлүп, сингармонизм жөнүндө маанилүү ой айтылып жатат. Мындай каражаттарды маани топтоочу семантикалык лексемалар деп атайбыз.

Көркөм тексттерде мындай активдүү семантикалык лексемалар ар түрдүү болот, б. а., синонимдердин, өтмө маанилүү сөздөрдүн, фразеологизмдердин колдонулушу көркөмдүк үчүн тандалып алынса, антонимдер ажыратуу же бириктирүү, анализдөө же синтездөө, салыштыруу максатында пайдаланылат.

Тексттин структуралык түзүлүшү баяндоодон (автордук же кейипкердик), сүрөттөөдөн (жаратылыштык, кубулуштук, жагдайлык,

интерьердик (үй ичин, адамдын тышкы келбетин жана мүнөзүн ж. б.), автордук же кейипкердик ой жүгүртүүдөн, б. а., кайсы бир маселени чечүүгө карата болгон мамиледен турат. Көркөм стилдин ичинен драмалык жанрда гана бул сыяктуу структуралык түзүлүш башкача чечилет.

Драмалык текст сахна үчүн ылайыкталып жазылгандыктан, актерлордун алып чыгуусуна арналат, көрүүчү менен түздөн-түз катышта болгондугуна байланыштуу баяндоо жана сүрөттөө каармандардын кыймыл-аракетине, декорациялык жасалгалары менен чечилет. Ошондуктан, ал жанрда ремарка (автор тарабынан кыймыл-аракетке, жасалгага багыт берүүчү кеби: сахнадан тоо, андан бери айыл, анын четиндеги бак арасындагы үйдүн короосу көрүнүп турат; эшиктен шашып жаш кыз кирип келет; колунда бир букет гүлү бар; байбиче ордуна тура жөнөйт ж. б.). Бул жанрда диалог кеби активдүү болот да, автордук ой жүгүртүү кейипкердин ички жана тышкы монологу аркылуу ишке ашат.

3-көнүгүү. Төмөнкү тексттерди окуп чыгып, кыргыз элинин оозеки мурастарынан, өзүнөр билгендерден, ата-энелеринерден сураштырып, жыйынтыктап чакан тексттер түзгүлө. Аны класста талкуулап, жанрдык стилин аныктагыла, тарбиялык маанисин түшүндүргүлө. (*Булар 3. Бектеновдун «Эне тилден гүлдесте», «Мектеп», 1989, китебинен алынды.*)

1. Энеге мээриң керек, балам.
Атага дээриң керек, балам.
Же мээриң, же дээриң жок болсо,
Сени мен эмне деп айтам, балам? (*Н.сөз.*)

2. Жакшы менен жүрсөң жарыйсың, жаман менен жүрсөң убайым менен карыйсың. (*Мак.*) 3. Көрбөй турган нерсеге сокур болгун, укпай турган нерсеге дүлөй болгун. (*Н.Х.*) 4. Кеч бешимдеги көлөкөңдү көрүп, өзүңдү чоңмун дебегин. (*Пи.*) 5. Адамдын акылманы алыстан көрөт. (*М.К.*)

II. Жылкы, кой, уй, төө, чычкан, ит, донуз, улуу, барс, коён, мечин, жылан — баары чогулуп алып: «Жыл башы мен болом» — деп, ар кимиси өз жүйөлөрүн айтып талашыптыр.

Чычкан байкуштун айтарга жүйөсү жок, куулук менен ойлоно баштаптыр: «Мындай талашуудан эч пайда чыкпайт, андан көрө баарыбыз жылдын келишин карап туралык. Кимибиз жылды биринчи көрсөк, ошонубуз жыл башы бололу», — дептир.

Төөнүн бою бийик болгондуктан, чычкандын сөзүн кубаттаптыр. Ошентип, жылдын келишин баары жарданып карап турганда, чычкан төөнүн өркөчүнө чыгып алып, келе жаткан жылды баарыдан мурда көрүптүр да, жыл башы болуп алыптыр. Боюна ишенип алып, төө жылдан куру жалак калыптыр.

Жылдын аттары: **чычкан, уй, жолборс, коён, балык, жылан, жылкы, кой, маймыл, тоок, ит, доңуз.**

Мына ушуга байланыштуу адамдын мүчөл жылдарын эсептейт. Адам он экиге толуп, он үчкө кадам койгондо — бир мүчөлү, жыйырма төрткө толуп, жыйырма бешке аяк шилтегенде — экинчи мүчөлү, отуз алтыга толуп, отуз жетиге аяк шилтегенде — үч мүчөлү... болот. Кыргыздардын эски түшүнүгү боюнча, адам ушул мүчөл жылдарында ооруп калышы мүмкүн деп ойлошуп, мүчөл жылдарында мал союп, түлөө өткөрүшкөн.

Кыргыздын мына ушул салты өтө туура. Адамдын туулган күнүн жыл сайын белгилеп убара болуунун кажети жок.

III. Адамдын беш манжасы үч түрдүү аталат:

1. Бармак, сөөмөй, ортон, аты жок, чыпалак.

2. Баш бармак,

Баделеки сүйрү баш.
Ортон эки чакилик,
Ою башы солтоной,
Кичинекей мөнтөнөй.

3. Баш бармак,

Бадал жүрөк,
Ортон оймак,
Оюу чиймек,
Чыйп-чыйп чыпалак.

IV. — Жүргүн, буудай, алтын чыккан жерге барып өсөлү, — деди арпа.

— Мурутуң узун болгону менен акылың кыска экен, арпам! Биз эмне үчүн алтынды издеп барабыз? Алтын бизге өзү келет! — деди буудай.

Илгери бир ачарчылыкта кичинекей жерге эгин айдаган бир кедей ачкачылыкка учурабай, аман калып, алтын, күмүшү көп бай ачкадан өтүп бара жатып:

— Арпа, буудай — аш экен, алтын күмүш — таш экен! — деп көз жумган экен.

4-көнүгүү. Төмөнкү тексттик үзүндүдө белгиленгендей, үч маани, бир маңыз бар (маани чоң кашаага алынып турат). Андагы маани түзүүчү активдүү лексемаларды бөлүп, көркөм сөз каражаттарын тапкыла. Диалог менен монологду өз ара байланыштырган каражаттарын белгилегиле. Монологдогу ички жана тышкы түрүн, ой толгообу, ой жүгүртүүбү айтып бергиле. Стилдик жанрын айткыла.

1. Китеп окугандардын үч түрү болот: биринчиси окуйт, бирок түшүнбөйт; экинчиси окуйт да, түшүнөт; үчүнчүсү окуп түшүнүп, анан ал анын жазылбай калган жагын да байкайт.

2. Платон мындай дечү экен:

— Акмакты эки белги боюнча оңой эле билип алууга болот: биринчиден, сүйлөгөн сөзү зыяндан башка пайда келтирбейт; экинчиден, дайыма башкалардын ишине кийлигишип жүрөт.

3. Бир философтон:

— Кандай адам акылдуу, — деп сураганда, ал:

— Колдон келген ишке умтулган адам акылдуу! — деп жооп бериптир. («30»)

5-көнүгүү. Тексттеги көркөм каражаттарды бөлүп, анын ордуна түз маанидеги синонимдерин коюп көргүлө. Көркөм стилдин жанрына туура келеби, ыр касиетин сактайбы, айтып бергиле. Поэтикалык ыр саптары сүрөттөөбү, кубулушту берүүбү, окуябы түшүндүргүлө. Маани топтоочу лексемаларды тапкыла.

Агарып нурдуу атты таң,
 Ар бир жанда шаттуу таң,
 Музыкадай зуулатып,
 Молдо торгой чалды аң.
 Коргошундай көйкөлүп,
 Терметилди жыргап жан.
 Эркеленип жел аргы
 Чөптүн башын ыргаган.
 Тунук булак шылдырайт,
 Сырын айтып жылгадан.
 Буруксуган атыр жыт,
 Тегеректи чулгаган.
 Таңшыган бакта булбулу
 Бир басылып, тынбаган.
 Бак-дарактар шуулдап,
 Таң күүсүнө ырдаган.
 Тур деп кабар бергенсип,

Добуш чыгат турнадан.
 Кош айтышып түн менен,
 Көлдө бака чардаган.
 Таарынып танда басылган,
 Түн ырчысы бабырган.
 Мемиреген табият,
 Эрте туруп эмгекчи,
 Иш кылууга камынган.
 (К. Тыныстанов)

6-көнүгүү. Төмөнкү текстти окуп чыгып, белгиленген сөздөрдү сөз маанилеринин бөлүнүшүнө карата (түз жана өтмө) ажыраткыла.

Сүт — бул алмаштыргыс тамак. **Маалыматтарга** караганда нечен кылымдардан бери **якут, казак, кыргыз, кыпчак** жана башка элдер жер которуп, көчүп жүрүшкөн. Алар сүттөн **быштак, айран, эжигей, курут, сүзмө, кымыз жана башка тамак-аштарды** даярдашып, азыктанып келишкен. Сүт — кичинекей **наристеден** тартып, чоң кишиге чейин, алардын алмаштыргыс тамагы.

Академик И.П. Павлов сүт тамак продуктуларын пайдалануудагы өзгөчөлүктөрүн артыкча белгилеп кеткен. **Биринчиден**, анын жеңил сиңимдүүлүгүн, экинчиден, тамак-аш сиңирүүчү дене бөлүктөрүнүн иштешин жөнгө салып, бир калыпта алып **жүрүүсү** менен айырмаланарын белгилеген. Сүттөн даярдалган азык-заттардын **сиңимдүүлүгү** 95—98 пайызга жетет, андай касиет башка тамак-ашта болбойт. Мисалы, тамак ичердин алдында же ичип жатканда, аз гана өлчөмдө сүт ичип койсо, тамак сиңирүүчү **бездердин** иштеши күчөйт. Сүт адамдын **табигин ачат**. «**Аш** жебей туруп, анын сиңээрин ойло» дегендей, тамактын сиңимдүүлүгүнө **көңүл** буруу **зарыл**.

Жалпысынан алганда, сүттө орто эсеп менен **13 пайызга** жакын кургак зат жана 100 дөн ашуун ар **түрдүү** заттар бар. Сүттүн эң маанилүү тутумдук бөлүгү каймак, камкаймак болуп эсептелет. Сүттө **белоктордон** тышкары, анын майы адамга пайдалуу. Бардык эле малдын сүтүнүн **майлуулугу** бирдей эмес. Алсак, койдун сүтүндө 5—6, **буйволдукунда** 7—8, төөнүкүндө 4—7, бээникинде 5—7, бугундукунда 22,5 пайызга чейин май болот.

7-көнүгүү. Төмөнкү үч теманын бирөөнө дилбаян жазгыла. Керектүү адабияттардан пайдалангыла. Оюңардын өз ара байланышына, ыраатына көңүл бургула:

1. «Жамийладагы» Садык менен Сейиттин ортосундагы конфликттин берилиши, андагы диалогдун текст түзүүчү мүмкүнчүлүгү.
2. «Жээренче чечен», «Акыл Карачач» жомогундагы кыргыздын улуттук көркөм сөзгө баа берүү кудурети.
3. Жаратылышты коргоо — бүгүнкү күндүн милдети.

Тексттеги баяндоону, сүрөттөөнү, ой жүгүртүүнү ажыраткыла.

Илгери Жаныбек хандын тушунда, Асан кайгы аттуу боорукер адам жашаган дешет. Ал абдан боорукердиги менен эл оозунда ылакап катары «Бул бир Асан кайгы», «Асан кайгы болуп калганбы?» деп айтылып калган. Ал адам жер үстүндөгү тирүү жандыктардын бардыгын аяп, ал тургай басып алып, кумурска, курттарды өлтүрдүм го деп кейүүчү экен.

Жер түбүндөгү ийининен кара чаар жылан күн табын өзүнө синиргени, бир чети, кабышкан курсагына чымын-чиркей күсөп, караңгылыктан жарык жакка — жер үстүнө чыкты. Жыты буруксуп турган гүлдүү чөптөрдү аралап, такырайган ачыкка чыгып, башын коомай көтөрүп, туш тарабына көз агытты. Ушул жыландарга эле кыйын: соймоңдоп жер астынан араң чыкса, бу жактарда да бейкапар боло албайт, душманы көп, шыбырттаган дооштон качат, дүбүрт тыңшаганы тыңшаган. Бу жолу тобокелге салып, ийрелендеген узун денесин жыйрып, тоочтонуп, күндүн аптабына денеси эрип, өзүн тосуп, көшүлүп баратты...

Бир убакта коркунучтуу доош жакындап калганын сезип, узун денесин чубап, чөп ичин көздөй шашып калды. Дүпүрөгөн көп добуш жакындагандан жакындап, калдайган бир кара нерсе такырайган жолдон чыгара койбой белден басып өттү, кийинкиси куду башын туштап келип, анан жылан жыйрыла берерде, баягы баскан жердин жогорураагын кырча койду. Заары чыккан жылан тилин соймоңдотуп, тиштөөгө үлгүрбөдү. Жан талашып, көзү тумандап, денеси эки жерден бөлүнүп, же калып калбай илээшип, эптеп жан далбаска түшүп, өлгүсү келбей, жарааты ооруп, сыздатып, жаны жер тартып баратты...

Ошол мезгилде тоонун боорунда жол менен кыңылдап ырдаган Асан кайгы:

Казы кертип, жал чайнап,
Хандар өтөт дүйнөдөн.
Кара жарма жалмалап,
Биз да өтөбүз дүйнөдөн.
Суу кадырын ким билсин,
Суусап келип канбаса.
От кадырын ким билсин,
Ашуу ашып көрбөсө.

Жер кадырын ким билсин,
 Көчүп-конуп көнбөсө.
 Эр кадырын ким билсин,
 Жоого түшүп көрбөсө, —

деп келе жатып, бут алдында алсырап жаткан жыланды тебелеп ала жаздады.

— Ой, жыланым, эмне болгонсун? — Ал чөгөлөп отура калды. — Не болгонсун? Атаа-а, Жаныбектин жигиттери болбой кал, белиңди мертинтип, далындан оё баскан турбайбы? Ушул Кудай-тааланын өзү менен өзү болуп жүргөн макулуктарынын жазыгы не эле? «Мейли эми, жамап берем... Кел, калтама түш...» (*Мурас*).

8-көнүгүү. Текстти окуп чыгып, сүрөттөө менен баяндоонун чегин ажыраткыла. Ар бир сүйлөмдүн ортосун байланыштыруучу сөздөрдү тапкыла, көркөм каражаттарын белгилегиле.

Курманжан кош ак боз ат чегилген үлпүнчөктүү араба ичинен колтугунан Повало-Шыйковский төрө өзү сүйөп, жерге түштү. Элдин шыбыры шыбакты шыбыраткан майда желдей желпине жүрүп барып, кайра дымый калды. Курманжан кадимки ак паашанын Ташкенге койгон санжыргалуу төрөлөрүнүн кабыл алуусуна келген сыяктуу башында ак илеки, жакасынан бүт өңүрүн тегерете кундуз кармаган кызыл кымкап тон кийип келди. Сылыктык үчүн төрөгө ооз учунан ырактат билдирип, ошончо көпчүлүккө өйдө карап бир тиктебей, жарыла салам айткан элге үнсүз баш ийкей баягы жупуну, саал энкейе баскан сөөлөтүндө жай өттү. Дардын утуру бет маңдайына эшик төрдөй жерге катар секи коюлган экен, дайыма төргө өтүп келген көнүмүшүнөнбү, же төрөгө атайын дымак көрсөткөнүбү, ортодогу чоң орунга келип отурду... (*Т. Касымбеков*).

9-көнүгүү. Тексттеги кептин түрүн ажыраткыла (баяндообу, сүрөттөөбү, ой жүгүртүүбү). Абзацтардын ортосундагы байланыштарды белгилегиле. Канча маани, маңыз бар?

Мындан 2700 жыл илгери биздин жергебизде жаратылып, 12 миң бодо малдын терисине алтындын буусу менен жазылган «Авесто» китеби чет өлкөлөрдө да кенири белгилүү болгон.

Дүйнөдөгү түрдүү күчтөр бул байлыкка ээлик кылууга урушушкан. Мисалы, белгилүү грек кол башчысы Александр Македонский 32 китептен турган бул чыгарманын түпкү нускасын Грецияга жөнөткөн.

Гректер бул китептин медицина, астрономия, философияга таандык главаларын көчүрүп алышып, калган барактарын отко таштап, өрттөп жиберешкен. Биздин жергебизде жаралган улуу ачылыштар ушундай түрдө Греция аркылуу бүткүл Европага жайылган. Бул чындыкты Батыштын окумуштуулары да таанышкан. Белгилүү немис философу Фридрих Ницше «Авесто»нун накыл сөздөрүнөн шыктанып, «Заратуштранын кайрылуусу» аттуу чыгарма да жазган.

Бул китеп отко күйдүрүлгөнүнө карабастан, анын көпчүлүккө жат болуп кеткен идеялары элибиздин жүрөгүндө, күндөлүк үрп-адат жана салттарында жашай берген.

10-көнүгүү. Тексттеги кеп түзүлүшүн түшүндүргүлө. Диалог менен монологдун, ой жүгүртүүнүн ортосундагы байланыштарды аныктагыла.

...Бир күнү үйдө отуруп, мектептин дубал газетасы үчүн сүрөт тартып жатат элем, апам да мештин жанында от жагып отурган. Бир убакта эшик шарт ачылып, үйгө купкуу болуп сурданган Садык акем кирип келди. Ал мени көздөй жулкунуп басканда, желбегей жамынган шинели учуп түштү.

— Муну ким тарткан? — деп, ал чоң барак кагазды бетиме сунду. Кагаздагы сүрөттү көргөндө үрөйүм учту: бул менин баягы кырманда Данияр менен Жамийланы калем менен тарткан сүрөтүм экен. Алар мени ушул учурда тике карашкандай болушту. Олдо Жамийла ай, муну кантип таштап кетти экен? үйдүн бир жерине бекитип коюп, ошо бойдон унутуп калган го!..

— Мен тарткан элем! — дедим.

— Булчу, бул ким өзү?

— Данияр!

— Бузуксуң сен! — деп калчылдаган Садык акем сүрөттү майда кылып тытты да, жерге тебелеп, эшикти шарт жаап, сыртка чыкты.

Үйдүн ичин көпкө тунжураган, сүрдүү тынчтык бийледи.

— Сен билчү белең? — деп сурады бир убакта апам.

— Ооба, билчүмүн.

Апам мешке жөлөнө калып, мени ушундай бир кыжалат болгон көз караш менен телмирип тиктегенде, биротоло чабар бармакты чабайын деп:

— Мен алардын сүрөтүн дагы тартам! — дедим.

Апам унчуккан жок, башын кайгылуу чайкап төмөн түшүрдү...
(Ч. Айтматов).

§ 6. КЕПТИН СТИЛДЕРИ

Тил коомдо пикир алышуу, иш жүргүзүүчү кызмат аткара тургандыгын билебиз. Ошол кызматына карата, мүнөзүнө карай ар кыл стиль жанрларын да мурунтан бери окуп келе жатабыз. Эгерде көркөм стилде жаралган текст окуучуга эстетикалык, нравалуулук татым берүү менен көркөм рухун калыптандырууну максат койсо, расмий жана расмий эмес иш кагаздары мамлекеттик мекемелер менен адамдарды байланыштыруучу, мамлекет менен мамлекеттин ортосундагы ж. б. мамилелерди тейлеп, жөнгө салат.

Адабий тил (оозеки жана жазуу түрү) — бул радио менен телекөрсөтүүнүн, газета менен журналдын, адабияттын, маданият менен мамлекеттик мекемелердин тили. Жакын жолдошторубуз, эне-аталарыбыз менен пикир алышканда, атайын иштиктүү кырдаалдагы сөздөрдү, сүйлөмдөрдү тандабайбыз. Тескерисинче, расмий-иштиктүү же илимий максаттагы иштерди баяндоодо жөнөкөй пикир алышуучу сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн тизмегин колдонбойбуз.

Маселен, газетадан алсак: *«Экономикалык реформага келсек, мында али көп нерсе алдыда. Бааларды реформалоо, дүң соода, дегеле финансылык жактан жакшыртуу маселелери — булардын баары эң ири, эң оор катмарлар. Мында эң башкысы, экономиканын калган бөлүгү чарбалык эсепке өтөт».* («Халк сүзи») Бул ойду оозеки сүйлөшүүгө айландырсак, анда мындай болушу мүмкүн. *«Экономиканы кайра карап чыгуу үчүн, бааны өзгөртүү, соода менен эсеп-кысапты кайрадан түзүү керек.* Буларды жасоо кыйын го. Анан калса чарбалык эсепке баарын өткөрүш керек».

Көпчүлүк сөздөр, сүйлөмдөр жазуу жана оозеки кепте, көркөм жана публицистикада, илимий жана иштиктүү стилдерде бирдей учурай берет. Мындай тилдик формалар бейтарап стилди түзөт: *кыш, жай, мектеп, китеп, газета, таза, жаңы, эски, жашоо, иштөө, эртең, жакшы, бекитет, ачат, мен, сен, биз, ал ж. б.* Сүйлөм мүчөлөрүнүн түз орун тартибинде жайланышы, сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн катышуусу, ээ менен баяндоочтун ээрчишүүсү сыяктуу сүйлөм курулуштары да бейтарап стилге тиешелүүлүгүн айгинелейт. Мындай бейтарап стилге мүнөздүү болгон, колдонууга ийкемдүү сөздөрдөн, сүйлөмдөрдөн, сөз айкаштардан тышкары колдонуу мүмкүнчүлүгү чектелген мүнөздөгү сөздөр да учурайт.

Демек, эң жөнөкөй кат жазышуудан баштап, илимий иштерге, газеталык материалдарга, иш кагаздарына чейин, өз максатына ылайык сөздөр тандалып, оюнун ырааттуулугу, сүйлөм түзүлүшү, ал тургай, айрым учурда тышкы жазылыш формаларына чейин, бири-биринен өзгөчөлөнүүчү стилдин түрлөрү бар. Андыктан стилдин ар биринин бөлүнүшүнүн чектери болуу керек. Аны мындайча элестетүүгө болот:

— жазылып жаткан маалымат же айтылып жаткан билдирүү кандай максатты көздөйт (адамдардын өз ара пикирлешүүсүбү, андай болсо, коомдук жайдагы иш абалы боюнчабы; адам менен коомду байланыштыруучу мүнөзгө ээби ж. б.);

— маалыматталуучу нерсенин жаратылуучу жана тароочу чөйрөсү;

— маалыматтын берилиш максатына, аны жаратуучу автордун атайын максатка карата тандап алган сөздүк кору, ага карата тандап алган стилге ийкемдүү сөздөрү, сөз айкаштары, сүйлөмдүк курулуштарын баяндоонун ыкмалары ж. б. стилдерди бири-биринен өзгөчөлөп туруучу ыкмаларга, чектерге бөлүштүрөт.

§ 7. РАСМИЙ ИШ КАГАЗДАРЫ БОЮНЧА БИЛИМДЕРИН СИСТЕМАЛАШТЫРУУ ЖАНА ЖАЛПЫЛАШТЫРУУ

Расмий иш кагаздары мамлекеттик деңгээлдеги иш чөйрөлөрүн тейлесе, расмий эмес иш кагаздары күнүмдүк иш чөйрөлөрү үчүн кызмат аткарат. Расмий иш кагаздарын билдирүү максатында өкмөт башчыларынын кабарлоо бөлүмү тарабынан баян этилет.

11-көнүгүү. Президенттин төмөнкү Указынын мазмуну менен таанышкыла. Указ менен мындай билдирүүнүн айырмасын байкагыла.

Өзбекстан Республикасынын Президентинин Указы менен маданият жаатындагы сиңирген эмгеги жана көп жылдык ак ниет иши үчүн Абдурасул Алиев, Кадыржан Маматов, Турсунбай Адашбаев, Мырзайым Садыкова «Достук» ордени менен, Рысбай Алматов «Шухрат» медалы менен сыйланышты.

Манзура Калматова — философия илимдеринин доктору, профессор.

12-көнүгүү. Мугалимдин тапшыруусу менен расмий эмес иш кагаздарынын үлгүсүнө салып ар кандай формаларды иштегиле.

§ 8. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛЬ

Публицистикалык стилди мындан мурдагы билиминер боюнча билесиңер. Газетада, радио, телекөрсөтүүдө атайын макалалар чагылдырылат. Алар ар түрдүү планда, кээси сүрөттөмө, айрымдары жол баяны, көпчүлүк убакта учурдагы эмгек же маданий, илимий иштер менен алектенген адамдардын портреттик очерктери болот.

Мындай портреттик очерктер, адатта, массалык маалымат каражаттары үчүн жазылып, макала катары пропагандалоочу кызмат аткарат. Ал адамдын эмгеги башкалар үчүн өрнөк болуп, ага теңелүүгө, иш аракеттерин өз ишине пайдаланууга өбөлгө болот.

Публицистикалык стилде аткарылуучу иштердин дагы бири — макала. Макала газеталарда, радио, телекөрсөтүүдө берилүүчү активдүү жанр болуп саналат. Анын тематикасы ар түрдүү болушу мүмкүн. Күндөлүк турмуштагы маанилүү баяндоолордун бардыгы макалалардан турат. Тарбиялык мүнөздөгү, нравалуулукка чакыруу, үндөө максатындагы макалалар да публицистикалык стилде аткарылган болот.

13-көнүгүү. Төмөнкү портреттик макаланы «Текст» деген бөлүктөгү Курманжан датка жөнүндөгү портрет менен салыштыргыла. Экөөндөгү портрет түзүүчү сөз каражаттарын белгилегиле.

Дилназа Гафурованы көптөн бери билем. Анда баш калаабызда улуттук каада-салт жаңыдан эле баш-бага баштаган. Ал эже жетектеген № 172-балдар бакчасынын жамааты Нооруз майрамын өткөрүүгө бел байлашкан. Ошондон кийин шек санагандын өздөрү бул майрамдын философиялык-тарбиялык мааниси канча экенине баа беришкен.

Дилназа Гафурова — иш дегенде ичкен ашын жерге койгон чыныгы педагог, уюштуруу жөндөмдүүлүгү бар жетекчи. Ал башкарган балдар бакчасындагы чакан педагогикалык жамааттын аракети менен түзүлгөн кабинеттерди көргөн адам: «Атаганат, башкалар да ушундай иштесе кана», — деп бир тамшанып алат. Бул балдар бакчасынын педагогикалык жамааты тогуз жылдан бери «Бактылуу балалык» деген программанын үстүндө иштеп келди. Алардын тажрыйбасы адегенде шаарга, андан кийин республика боюнча жайылтылды. «Гунча» балдар бакчасынын иш-тажрыйбасы окумуштуулардын кызыгуусун пайда кылып, жогорку окуу жайларынын эксперимент жүргүзүүчү базасына айланды.

14-көнүгүү. Публицистикалык стилге байланыштуу чакан макала жазгыла.

15-көнүгүү. Төмөнкү макаланын жанрдык өзгөчөлүгүн, стилдик түрүн аныктагыла.

Бул күндөрдө кээ бир жаш муундарыбыздын арасында кекирейүүчүлүк, менменсинүүчүлүк, улууларды сыйлабоочулук сыяктуу жаман адаттардын бар экендигин айтууга болот. Алар колуна арбыныраак акча тийип калса же кызмат даражасы жогорулай түшсө эле өз пикирин, өз зоболосун бийик коюшуп, оройлонуп, берген суроону жоопсуз калтырып, айтор бир кыйла сүрдүү болуп чыга келишет.

Жашы элүүлөргө барып калган бир жолдошум менен көчөдө кобурашып бараткан элем. Ал менин сол тарабымда болгондуктан, кайчылаш өтүп бара жатышкан жыйырма-жыйырма бештердеги үч жигит менен жөөлөшүп өткөндөй болду. Жолдошумдун куушурула беришинен улам мен дагы жолдон четке чыга бердим.

— Айланайын, кичине этияттап өтсөң болбойбу? — деп, ошол үчилтиктин берки жактагысына тигиле карады.

— Этият кылбаган кишини эмне, чаап алат белең! — деп, тиги ошол замат корс этип, чагып алчу жыландай жыйрыла түштү. — Андай экенсиң, көчөгө чыкпай, үйдө шүк эле олтура бербейсиңби, алжыбай, — деп жибербеси.

— Эй урган, адеби жок десе, — деди жолдошум чыйрала түшүп, — жердигиң ылай көрүнөсүң го. Ушул мүнөзүңдүн азабын далай тартаар бекенсиң...

Алар бир эрдик иш жасагандай күлүшө төмөн карай шарактап жүрүп кетишти.

Көрдүңүзбү, кымбаттуу замандашым, бул — адепсиздиктин бир белгиси. Ал жанагы урган ушундай оройлугу менен жүрүп отурса, барабара зөөкүрдүктүн жолуна түшөрү анык эмеспи. Кичүүлөрдүн улууларга ыйбаа кылуусу кандай сонун. Бирок алиги дулдуйган жигит өзүн гана көрсөтүп койбодубу. Ал сырттагыларга компоюп көрүнгөнү менен көп нерсени уттуруп жибербедиби. Аны ал шордуу кайдан туйсун, дардактап жүрсө болду да ага. Бирок турмуш анын тескерисинче болуп бара жатпайбы.

16-көнүгүү. «Мен идеал туткан адам» деген темада портреттик макала жазгыла.

17-көнүгүү. Үй-бүлөнөрдөгү ата-энендин же бир туугандарына бирөөнүн портретин түз.

§ 9. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛДЕГИ ПРАКТИКАЛЫК ИШТЕР

ПОРТРЕТТИК ОЧЕРК

Портреттик очерк бир топ көлөмдүү публицистикалык чыгарма. Ал турмуш фактыларын көркөм сүрөттөөгө арналат. Публицистикалык стилдеги башка чыгармалар сыяктуу эле портреттик очерктин каармандары турмуштагы инсандар: эмгектин каармандары, согуштун ардагерлери, акын-жазуучулар, окумуштуулар, педагогдор ж. б. болушат. Портреттик очеркте ошол каармандардын образын жаратуу үчүн автордук «мен» алдыңкы планга чыгат. Көркөм сөз каражаттары очерктин темасынын жана идеясынын зарылдыгына ылайык пайдаланыла берет.

МАКАЛА

Макала-газета журналдарга ылайыкталып жазылган публицистикалык стилдеги жанр. Макалада тема коюлат. Ошол темада автор койгон, көтөргөн негизги маселелер, проблемалар, далилдер, көрсөтмөлөр жана негизги жыйынтыктары болот. Сын макалага же бул чыгарма жөнүндөгү сын пикирлер айтылган макалалар кирет. Сын макала окуучулар сабакта оозеки жооп берип жатканда, дилбаян жазууда, доклад, реферат даярдоодо колдонулат. Сын макала окуучулардын пикирин бекемдөөдө, адабий түшүнүктөрүн калыптоодо, илимий, адабий-эстетикалык ой жүгүртүүлөрүн өстүрүүдө өтө зарыл болуп саналат. Сын макалада айтылган ой-пикирлер чыгарма жөнүндө, жалпы эле турмуш тууралуу мурда балдар билбеген жаны нерселер менен тааныштырат. Чыгарманы окуп баратып анча байкалбаган терең сырларын ачып берет. Сын макаланы окуганда анын жанрына, формасына, полемикабы, рецензиябы, обзорбу мына ушуга өзгөчө көңүл буруу керек. Сынчынын позициясын, ал кайсыл мезгилдеги адабий көрүнүштү талдоого алып жатканын түшүнүү зарыл. Айрым бир чыгармалар боюнча карама-каршы пландагы, же ар түрдүү пикирдеги макалаларды окуп чыгыш керек. Аларды анализдеп-синтездеп анан окуучу өзүнүн жекече оюн айта билүүсү керек. Андай деңгээлге жетүү үчүн дайыма аракет кылуу зарыл. Сынчыны жөн гана ээрчип, же анын даяр оюн эле көчүрүп алуу туура эмес. Сын макалалар менен иштөөнүн тартиби:

- сын макалаларды конспектилөө;
- алардан керектүү цитаталарды көчүрүп алуу;
- газета-журналдарга чыккан адабий сын макалаларды кыркып жыйноо;
- ар бир жазуучуга арналган сын макалалар боюнча өз-өзүнчө папкаларды ачуу;
- адабий сын китептерди топтоо;
- сын макала жазганга, чыгармаларды талдоого алганга көнүгүү;
- окуган көркөм чыгарма боюнча жекече ой айта билгенге үйрөнүү.

18-көнүгүү. Окугула. Драмага коюлган пикирди талкуулагыла.

ТЕМИР АЯЛ

Өзбек драматургу Шараф Башбеков жетектеген топ «Темир аял» драмасын коюу менен элдин алкоосуна ээ болушту го деп ойлойм. Мындай комедияны ойлоп табыш өзүнчө эле бир чоң эмгек да. А биз эмне, көрүүчүлөр келип көрүп, күлүп, кол чаап коюп кетип калабыз. Ал эми көшөгөнүн артында кандай турмуш жаткандыгын билбейбиз, байкабайбыз.

Эми комедия жөнүндө оюмду айтсам, былтыр да «Он эки күн» комедиясында жакшы эле көздөн жаш чыкканча күлдүк эле, эми мында такыр эле ичти «тырмап» калдык. Чындыгында спектаклдин күлө турган жерлери көп экен. Автор бул комедиясы аркылуу көп нерселерди бере алган.

Мында азыркы техниканын жетишкендиги, кээ бир адамдын буга түшүнбөстүгү чагылдырылган. Бир адам бир окумуштуудан сураптыр: «Сиз 2000-жылды кандай элестетесиз? — деп. Анда ал: «Жалаң роботтордун дүйнөсү болот», — дептир. Демек, азыркы учур ошол дүйнөнүн башталышы болуп жаткан турбайбы. Чын эле азыр адам жалаң компьютер, электрондук машиналар менен иштеп калган.

Менин оюмча бул комедия башкы каарман Кочкор акенин эки-үч күндүк түшү сыяктуудай сезилет. Мында эненин түйшүгүн айта кетүү керек. Байкуш эне кандай гана азаптарга чыдап жүрөт. Мына бүгүнкү эле Кумри апаны алалычы, анын жүрөгү жумшак, назик. Жада калса балдарынын атасынын ушундай кордугуна чыдап жүрүп, балким оң олоор деген ниетте коркутат, бирок ал айласыздан гана ушундай иш кылып жатат. Эне жүрөгү такыр жаман иштерди кабыл албайт, эртели кеч ал күйөөсүнүн кылыгын кечирмек.

Мен өзүмдүн эле апамды алайын. Жети баланы эч нерседен кем кылбай өстүрүп келе жатат. Жеңилин жерден, оорун колдон алып биздин бактылуу болушубузду тилейт. Анын жөнөкөйлүгү, боорукерлиги, ак ниеттүүлүк жактары апамдын мүнөздөрүнө окшошуп кетет.

§ 10. ИЛИМИЙ СТИЛДЕГИ ПРАКТИКАЛЫК ИШТЕР

Көпчүлүк учурда илимий стилге мүнөздүү болгон атайын терминдик сөздөр колдонулат. Илимдин ар бир тармагына ылайык терминдин лексикасы, өзүнө тете терминдик маанилери бар.

Мисалы, медицинага байланыштуу: *оорулуу, температура, амидопирин, эндоскопия, кислород, кан басымы ж. б.; тил илимине байланыштуу: басым, тил, синтаксис, тыбыш, тембр, жөндөмө, текст ж. б.; химияга байланыштуу: реакция, кычкылтек, темир, этил ж.б.* тармактуу аталыштар басымдуулук кылат.

Илимий эмгектерде заттардын, кубулуштардын аттарын атоо, илимий жыйынтыктарды баяндоо болгондуктан, сөздөрдүн образдуу мааниси дээрлик колдонулбайт. Илимий стилде татаал багынынкылуу сүйлөмдөр, кириңди сөздөр ойдун ырааттуулугун туюндуручу каражаттар катары кеңири колдонулат.

Илимий стиль автордук ой жүгүртүү монологунан турат. Анда илимий ой жүгүртүү, ой толгоолор илимий проблемага болгон жеке пикири катары, ал эми өзүнө окшош изилдөөлөргө таянуу — оюнун аныктыгын бекемдөөсү болуп саналат. Так (табигый) илимдерде теориялык аныктоолор автордук ой натыйжасы катары ишке ашат. Ошону менен илимий тактыкты талап кылуучу корутунду же илимий натыйжа тексттин структуралык натыйжалоочу маңызын алып келет.

19-көнүгүү. Тексттин илимий негизин аныктагыла. Автордук фактылык материалды жана ой жүгүртүүнүн чегин ажыраткыла.

Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» аттуу эмгеги — түрк тилиндеги алгачкы энциклопедиялык чыгармалардын бири. Бул эмгектин ойчулдун эне тилинде жазылышы түрк тилинин ички мүмкүнчүлүгүн, анын али белгисиз ажарын ачып берди. Деги эле эл менен тилдин тагдыры тутумдаш, тил, анын түзүлүшү элдин ой жүгүртүү өзгөчөлүгү менен тыгыз байланышта. Тил жандуу кубулуш катары өсүп-өнүгүп,

акыл-эси улам жогорулаган сайын тил да татаалданып, анын мүмкүнчүлүктөрү арта берет. Демек, «Куттуу билим» түрк элдеринин тили, акыл-эси жөндөмдүүлүгүнүн өсүшүнө дем берип, түрткү болгон баалуу мурас экендиги талашсыз.

Жусуптун турмуш жолу, чыгармачылыгы жөнүндө үстүрт гана маалыматтар бар. Ал Токмок шаарынан анча алыс эмес жерде жайгашкан Баласагын шаарында жашаган. Биз сөз кылып жаткан эмгегин 1069-жылы Кашкарды бийлеген Табгач-Богра Кара-Хакан-Абу Али Хасанга арнап жазган. Эмгектин жаралышынын негизги себептеринин бири — эне тилге карата ойчулдун назик сезими, патриоттуулугу. (А. Бекбоев).

20-көнүгүү. Муну да жогоркудай талдоого алгыла.

АЙТМАТОВ КОСМОСУ – АДАМ ЖАНА ААЛАМ

Чыңгыз Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романындагы көтөрүлгөн глобалдык проблемаларды жан дүйнөм менен туюнуп, ойдон ойго кабылып, Жер менен Космостун чексиз мейкиндигинде жан-алакетке түшүп жатканда негедир элибиздин ой менен сөздүн эң бийик, ыйык синтезин көрөткөн, ташка тамга баскандай элестүү да, көркөмдүү да терең асыл касиет — кереметтерди камтыган өмүр менен өлүмгө, адам жана коомго байланыштуу нечендеген макал-лакаптарын айласыз эскерип жаттым: «Жакшыдан жаман туулса чыгаша», «Баланын туулганыны сүйүнбө, тураарына сүйүн», «Баланын өзүн төрөйт, кыял-жоругун кошо төрөбөйт», «Бири тентек чыкса, бири жөнтөк болот», «Бала жакшысы эненин данкы» ж.б.

Анан да кандайдыр бир катуу өкүм менен «Туулбай туурандан калгыр» деп коюшат. Эмне үчүн?! Кастыктанбы?! Көрө албастыктанбы?! Кара өзгөйлүктөнбү?! Өзүмчүлдүктөнбү?!.

Айтматовдун планетардык ой жүгүртүүсү. Адамзат менен Аалам масштабында адам жашоосунун, тагдырынын келечектеги эволюциясы жөнүндө сөз кылууга мүмкүндүк берет. Айтматов дүйнөнүн төрт бурчунда жашаган жүздөгөн элдердин психологиясынын экстремалдык кырдаалга байланыштуу өзгөрүшүн космостук бийиктиктен байкоо салат. Космос — бул автор үчүн Аалам гана эмес, Адам рухунун байлыгы. А рух — адамзаттын түбөлүк категориясы. Чыңгыз Айтматовдун Ааламы — мейкиндик жана мезгил жагынан чектелбеген чексиз дүйнө. Айтматовдун Космосу — адам интеллектисинин бийиктиги.

Жазуучу адам баласынын өзүн-өзү таанып-билүү процессинин эң татаал баскычтарына, коомдун жана ойлоонун өнүгүшүнүн ички сырына, маңызына, закондоруна, генетикадагы теориялардын адамзаттын жашоосу үчүн ролуна жана биохимиялык, мутагендик методдордун жеке адамдын психологиялык өнүгүш процессине зор таасирине, менделизм менен дарвинизмдин концепцияларына, адам баласынын эмбриондук өнүгүшүнө бекер кызыгып жатпагандыгын көрөбүз. Эмбриондук өнүгүү – организмдин жекече өөрчүшү энелик клеткадан – зиготадан башталганы менен, анын бүткүл дүйнөлүк жалпы социалдык-психологиялык, философиялык-нравалык, моралдык-эстетикалык мааниге эгедер экендиги «Кассандра тамгасы» романынын эң башкы тематикасы.

21-көнүгүү. Ж. Баласагындын «Кут алчу билим» китебинин баш сөзү боюнча конспект түзгүлө. Илимий стиль экендигин аныктагыла.

22-көнүгүү. Ж. Баласагын жөнүндө реферат жазгыла, анда ыр саптарынан өз оюңарды бекемдөө үчүн цитата колдонула.

БИБЛИОГРАФИЯ

Илимий стилдин ичинде көңүл буруучу бөлүгү — **библиография**. **Библиография** — китептердин илимий тартипте, тизмеленип жазылышы, көрсөткүчү. Кайсы бир тармактар боюнча тизмеси деген түшүнүктү билдирет.

Биз окуу же көркөм китептердин алгачкы бетин ачкан учурубузда бизге тааныш эмес тамгалардын, сандардын жыйыны турат. Булар китептин кайсы бир тармакка тиешелүү экендигин билдирет. Мындай белгилерди китепканага барган учуруңарда да каталогдун четинде жазылып тургандыгын баамдаган чыгарсыңар. Демек, ар бир китеп китепканаларда бир канча жылдап сакталарынан улам, ар бири өзүнүн тармагына тиешелүү экендигин, ар бири илимий негизде жайланышы керектигин, ар бирин сурап алууда китептин автору, аталышынан тышкары алиги шифр белгилерди кошо толтуруп сурашыбыз керек экендигин эстешибиз керек.

Китепканадан китепти издөөгө, табууга аз убакыт кетирип, аны окууга көп мезгилинди жумша. Маселен, Ч. Айтматов жөнүндө китеп керек болсо алфавиттик каталог деген жерде, ариб тартиби боюнча «Айтматов» деген бөлүмдү табасың, ал жерден жазуучунун китептери, макалалары жөнүндө маалыматтар берилет жана ал жөнүндө жазылган адабияттар көрсөтүлөт, ар бир карточкада шифр,

китептин же макаланын автору, наамы, чыккан жылы, чыккан жери (шаары) көрсөтүлөт. Карточкадагы шифрге сөзсүз маани бер, ал сен издеген адабияттын китепканадагы жайгашкан ордун (текчесин, катарын) билдирет. Алфавиттик каталогдон тышкары системалык жана предметтик каталогдор болот, мында, маселен предметтик каталогдон жомоктор жөнүндө материалдар керек болсо, «жомок» деген бөлүмдү карайсың, анда ошол темага багытка багышталган бүт китептер, макалалар көрсөтүлөт.

Китепти толук жана туура табууда «Кыргызстандын жазуучулары», «Кыргыз энциклопедиясы» жана ар бир жазуучу боюнча түзүлгөн библиографиялык көрсөткүчтөрдүн мааниси чоң, аларда бул же тигил жазуучу жөнүндө маалымат берилүү менен ошол макаладан соң тиги жазуучунун чыгармаларын тереңирээк үйрөнүү үчүн адабияттар сунуш кылынат, мына ошол китептердин шифрин таап заказ бергиле.

Китептин биринчи ачкан бетинде кыскача маалымат берилет, б. а., китеп эмне жөнүндө, кимдерге арналат ж. б. Бул бөлүгү — аннотация деп аталат.

Библиографиялык көрсөткүч жана аннотация китепканадагы каталогдордо атайын мааниге ээ. Анткени шифрлар китептерди жазган авторлордун алфавиттик тартибинде, же китептер кайсы бир илимдин тармагына тиешелүү болсо, системалык тартипте атайын номерленип, ал китеп эмне жөнүндө экендиги кыскача аннотация аркылуу берилет. Ошентип, китепкананын каталогдорунан карап отуруп эле керектүү же керексиз китептеринерди болжолдуу түрдө тандап алсанар болот.

КОНСПЕКТ

Конспект — окулган же угулган тексттин кыскача мазмунун негизги ойду кагазга түшүрүү. Текстти адегенде көңүл коюп окуп чыгып, анан план түзүп, ар бир бөлүмдөгү эң негизги ойду белгилеп алып, кагазга кыскача баяндоо керек. Сөздөрдү, сүйлөмдөрдү кыскартып жазууну, шарттуу белгилер менен берүүнү үйрөнүү кажет. Тексттин негизги маанисин сактоодо тезис жазуу талап кылынат. Тезис — тексттин кыскартылган формасы, ар кандай тезис узартып сүйлөөгө ылайыкталган болуш керек. Тезисте өзүңөр кошо турган фактылар менен ойлор айтылбайт, аны кийин конспектиге кошосунар. Конспектини кыска жазса да болот, текстке жакын узун

жазса да болот, эң негизгиси ошол конспект кийин өзүнө кеңири жана системалуу сүйлөгөнгө мүмкүнчүлүк ачсын. Демек конспектинин негизи — тезис.

Конспектинин жазылыш формаларын да үйрөнгүлө. Тексттин планын түзсөнөр болот, аны кийин майда темаларга айлантып сүйлөп берүүгө да мүмкүн. Цитаталарды, айрым цифраларды дароо көзгө чагылсын үчүн башка түстөгү (кызыл, жашыл) сыя менен жазууга болот, өтө керектүү маанилүү жерлеринин астын сызып койгон, же ар бир ойду он абзацка бөлүп койгон да ыңгайлуу.

Конспектинин баш жагына ошол конспектиленип жаткан текст кайсыл чыгармадан экенин толук жазып чыккан маалыматтарын берүү керек. Конспектиңердин бир четине актай бош орун калтыргыла, кокус жаңы ойлор, толуктоолор болсо ошол жерге жазасын.

Конспектилөөнүн өзгөчө түрү — жогорку класстарда мугалимдин дарсын кагазга түшүрүү. Лекторлор ар түрдүү болот, бирөө жай айтат, атайын жазып алсын үчүн айрым учурларды бөлүп, кайталап сүйлөйт, кээ бирөөлөр өтө тез, шашып окуйт. Ошондуктан ар кандай окулган лекцияны конспектилеп үйрөнүү керек. Мугалимдин оозунан чыккандын баарын эле кагазга түшүрүүгө аракеттенбегиле, маанилүүлөрүн бөлүп алганга үлгүргүлө, башкы ойдун өнүгүшүн ээрчип отургула. Өз конспектиңди башкалардыкы менен салыштырып көрүп, толуктап, ашыкча жазган жеринди байка. Мектепте конспектилөөнү үйрөнүп алсаң, окуу жайында кыйналбайсың, бирөөнүн кебин жакшы угууга жана негизги нерселерди туя билүүгө, сезимтал жана зирек болууга көнүгөсүн.

РЕФЕРАТ

Реферат — кандайдыр бир тема боюнча жазылган кыска илимий эмгек. Илимий стилди калыптоодо чоң мааниге ээ, тактыгы, маалыматтарынын арбындыгы, тилинин жеткиликтүүлүгү менен айырмаланууга тийиш. Рефератта илимий маалымат гана берилбестен, референттин (реферат жазган автордун) жазып жаткан материалга карата мамилеси, баасы чагылдырылат. Ал монографиялык (бир чыгармага же жеке авторго арналган) же обзордук (бир топ чыгарманы жалпылаштырып камтыган) формада болот. Реферат референттин өз сөзүнөн турат, анда айрым зарыл деп эсептелген учурларга гана цитаталар колдонулат жана ал кайдан алынганы (китептин автору, аты, чыккан жылы, бети) көрсөтүлөт. Илимий иш-

тин бул жөнөкөй түрүн ар кандай композициялык планда түзсө болот. Адатта реферат төмөнкүдөй тартипте түзүлөт:

1. Кириш бөлүмү — рефераттын темасы болгон чыгарманын, илимий эмгектин автору жөнүндө кыска маалымат, сөз болуп жаткан чыгарманын жазылыш тарыхы ж. б.

2. Рефераттын негизги бөлүгү — тема боюнча кыскача, бирок жеткиликтүү илимий маалымат берүү:

3. Баяндалган маалыматтарга карата, анын мааниси тууралуу жыйынтыктар, жалпылоолор.

Рефератта адабий талдоо берүүгө, сын макалалардан, мемуарлардан, тарыхый-биографиялык башка булактардан пайдаланууга көбүрөөк аракеттенүү керек, ошондой эле алгачкы илимий изилдөөнүн усулу болууга тийиш.

РЕЦЕНЗИЯ ЖАНА ОТЗЫВ

Рецензия жана отзыв (пикир деген мааниде) окулган китеп, көрүлгөн кинонун, спектаклдин негизинде жазылат. Бул жанрларды дилбаян катары кароого да болот. Адабият сабагында жана класстан тышкары иштерде отзыв көбүнчө 5—8-класстарда көбүрөөк жүргүзүлсө, рецензия 9—11-класстардын окуучулары тарабынан аткарылат. Отзывда чыгарманын автору жөнүндө айрым бир маалыматтар берилет, китептин темаларынын жана бөлүмдөрүнүн аттары аталат, башкы каармандарынын кээ бир кызыктуу окуялары жөнүндө сөз болот.

Рецензия — отзывдин өнүккөн жана татаал түрү. Ал адабий көз карашты калыптандырып, жазуу маданиятын көтөрүүгө, илимий жана публицистикалык стилдерди айкалыштыра билүүгө жардам берет.

Рецензияны жогорку деңгээлде жазуу үчүн төмөнкүлөр талап кылынат: чыгарманын мүнөзүн, анын темасын, идеялык мазмунун, проблематикасын аныктоо; сөз болуп жаткан автордун стилин мүнөздөп, анын көркөм ыкмаларын түшүндүрүү; чыгарма боюнча пикир айтып, ошол пикирлерди аргументтүү далилдеп, рецензияланып жаткан эмгекке жалпы баа берүү зарыл; ой-сезимди сабаттуу, бийик адабий деңгээлде, таасын, так берүүгө аракеттенүү кажет; рецензияланып жаткан чыгарманы жакын темадагы идеядагы башка чыгармалар менен салыштырууга да болот.

Рецензияда чыгарманы баалоодо бир жактуу «жакшы» же «жаман» дегендей шаблондордон алыс болуу керек, сөз кылып жатканда эле окурманга сенин ой-пикириндин багыты, позицияң белгилүү болсун.

Көркөм чыгармага рецензия жазганда анын мазмунунда эмнелер камтылат:

- автор жана анын китеби жөнүндө кыска маалымат;
- рецензияланып жаткан чыгарманын темасы, идеясы, андагы автордун ниети, негизги проблематикасы, азыркы учурдагы актуалдуулугу;
- ошол чыгарманын композициялык жактан өзгөчөлүгү, анын идеялык мазмунду ачуудагы мааниси;
- жазуучунун талант кудурети, чеберчилик деңгээли;
- рецензияланып жаткан чыгарма жараткан, аны окугандан улам пайда болгон ойлор, сезимдер, пикирлер. Автордун чыгармасындагы сүрөттөө, баяндоонун чындык менен байланышы, эстетикалык көз карашы ж. б.

Бирок бул сөзсүз аткарылуучу эреже, аттап өтө алгыс жол эмес, рецензиянын ар түрдүү формаларын издеп табууга болот. Жогорудагы талаптар окуучулардын рецензиясына коюлган жалпы шарттар болуп саналат.

Рецензияларды мектептин адабий газетасында, олимпиадаларда, окурмандар конференцияларында жана диспуттарда пайдаланууга болот.

ДОКЛАД

Доклад кыргыз тили, адабияты боюнча класстан тышкаркы иштерде — ийримдин ишинде, кечелерде, конференцияларда, жолугушууларда окулат. Доклад жазуудан мурда ошол жазыла турган материалга негиз болчу тема терең үйрөнүлүүгө тийиш. Тема жөнүндө жазылган сын макалаларды, окурмандардын пикирлерин таап таанышып, керектүү учурларын көчүрүп алуу керек. Алар докладда пайдаланылат. Бирок цитата кимдин кайсыл китебинен, кайсыл жеринен алынганы көрсөтүлүүгө тийиш. Докладында эмне жөнүндө айтарың, кайсыл багытка көбүрөөк көңүл бурарың алдын ала дайын болсун. Ыймандуулук маселесине кайрыласыңбы, жаратылышты коргоо маселеси кызыктырабы, белгилүү бир чыйыр, белгилүү багыт боюнча аракеттенүү дурус. Докладда баарын камтый-

мын деп отуруп, баарын чөп башылап калгандан жаманы жок. Докладга план түзүп алган бир топ пайдалуу. Айта турган оюнар ырааттуу болсун, бир ой менен экинчиси бири бирин улап кетсин, куду жипке тизилген мончоктордой болуп тизилип турганы абзел. Докладдагы пикирлер ырааттуу болсун. Дайыма эсинерде болсун, доклад алдынардагы кишилердин өздөрү окуп алышы үчүн эмес, силер окуп берип, алар угуп кабыл алуу үчүн ылайыкталууга тийиш. Ошондуктан анын стили оозеки баянга жакын, түшүнүктүү болгону жөн.

Докладдар бири бирин кайталабасын. Азыр көп эле докладдар маселен, акын же жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгына арналган болсо, адегенде ошол кишинин качан, кайда туулганы, балалыгы кантип өткөнү, окуган жылдары, адабият майданына кошулган алгачкы чыгармасы жөнүндө гана айтылат, негизги китептери, чыгармалары, кызматтары, сыйлыктары саналып чыгат. Мындай кургак маалыматтар угармандарды кызыктырбайт.

Доклад даяр болгондон кийин силер аны үйдөн кайра-кайра окуп, машыккыла, угармандардын алдына чыкканда жазылган нерселерди үнүлүп окуп отурбай, жай сөз менен баяндап берген абзел. Айрым мисалдарды, цитаталарды окуп, калганын жөн гана сүйлөөгө болот. Докладдын сонунда кайсыл адабияттардан пайдаланганыңарды көрсөткүлө. Доклад бир жактуу болбош үчүн ар кандай басылыштагы китептерди, схема-таблицаларды, сүрөттөрдү, иллюстрацияларды, диафильмдерди ж. б. көргөзмөлүү нерселерди пайдаланган он.

§ 11. КЕПТИН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА СТИЛДЕРИ БОЮНЧА БИЛИМДЕРДИ СИСТЕМАЛАШТЫРУУ ЖАНА ЖАЛПЫЛАШТЫРУУ

23-көнүгүү. Төмөнкү тексттерди окуп, стилдин кайсы түрлөрүнө таандык экендигин аныктагыла. Жообуңардын негизин бекемдегиле. Тексттин маанилик байланышына көңүл буруп, сүйлөмдөрдүн өз ара байланышын айтып бергиле.

«Ошентип, Түкөбүз элине берерин берип, дээрин деп дегендей атуулдук милдетинен толук кутулган чак. Бирок Түкө сыяктуу ачылган сандык алдында улам кийинки муун, эл-журтунун карызы бардай. Күнү бүгүн карыя жазуучубуздун бир катар чыгармалары өзүнүн жарыкка чыгып, кыргыз окурман журтчулугуна жетээр күнүн зарыга күтүп

турган учур. Эгер улуу-кичүү дебей адабият, маданият, илим-билими-бизден башка байлыгыбыз жок дегенибиз жөн эле көшөкөрлүк эмес, андалган чындык болсо, анда алардын өз ээлерине, жетишине кечиктирбестен кам көрөбүз — ал кишинин гана эмес келечек муун алдындагы ыйык милдетибиз экенин ачык туюнуп, адал аткарганыбыз жөн. Болбосо, Түкөбүздүн «Парыз», «Урпакка белек», «Мен миң жыл жашадым» деген сыяктуу толук даярдалып, өзүнүн басылып чыгышын гана күтүп турган эмгектери биринчи кезекте биздин элдин байлыгы, жалпы адамзаттын акыл кенчине кошоор кезектеги үлүшүүбүз эмеспи.

*Андижан мамлекеттик
университетинин ректору
А.Б. Осмоновго*

АРЫЗ

Андижан мамлекеттик университетинин кыргыз филологиясы факультетине кирүү үчүн экзамен тапшырууга уруксат берүүңүздү суранам. Мен Хожобада районундагы 10-орто мектепти 2017-жылы бүтүргөмүн. Арызга төмөнкү документтерди тиркейм:

1. Орто мектепти бүткөндүгүм жөнүндө жетилүү аттестаты.
2. Ден соолугум тууралуу 286 медициналык маалымат.
3. Мүнөздөмө.
4. 3x4 өлчөмүндөгү 6 сүрөт.

(колу)

*С. Мамытова
15-июнь, 2017-ж.*

24-көнүгүү. Төмөнкү эки тексттин стилинин түрүн аныктагыла.

Алыкул отузга аяк басканда Шота Руставелиге экинчи ыр арнады. Шотаны аба деп урматтар, эркетип, жан боорундай сыйлаган. Акын улуу дастанга таазим уруп, жанды эриткен арфа, ырлар менен коңур үндөр, сүйүүлөргө суктанат. Алыкул журт үчүн жасаган эмгегин айтат. Улуу Шотага теңелгиси да келбейт. Болгону-шакирти устатына келип, арыз-мунун айткандай, «арманым ошол сүйүү бул күнгө да, кайрадан жаралсачы атаганат» деп өзүнүн гана зарын чыгарып койгон...

Алыкул Осмонов өзүнүн күндөлүктөрүндө, дептерлеринде Шотанын ырларын, насаат сөздөрүн көчүрүп алып, өмүр бою унутпай алып жүргөн. «Сүйүүнүн адам билбес түрлөрү бар». «Даңктуу өлүм мазактуу өмүрдөн артык». «Өмүрүндө бир чоң эмгек жасоого кудурети жетпесе, ал акын эмес».

Шота Руставели Алыкул Осмоновго бир гана чыгармачылык жактан устат болбостон, бул тиричилик жашоодогу мугалими болгон. Осуятчынын айткан кептерин Алыкул өмүр бою ата керээзи сыяктуу ыйык туткан. Алыкул кыйынчылык башка түшкөндө ага түбөлүк тынчыбай конгуроосун уруп турган Шотанын ырын эске салат.

2. Аба, жер, суу, асман, көк,
Оболу мурун жаралды,
Адамзат, айбан таралды.
Эр башы менен Ай башы,
Канча ойлосо билбейбиз,
Кайсы жерде каларды.

(Жеңижок)

25-көнүгүү. Үй-бүлөлүк шартка байланыштуу мектептин директоруна арыз; жолдошунарга мүнөздөмө жазгыла.

26-көнүгүү. Текстти окуп, стилин аныктагыла. Оюнардын тууралыгын талдап, бекемдегиле. Асты сызылган сөздөрдүн маанисин айткыла.

Эгемендүүлүк жылдарында Нооруз майрамы илгери эч качан болуп көрүлбөгөн **көлөм** жана **шаң** менен маданий турмушбуздан татыктуу орун алды. Жаңылануу жана изгиликтин символу болгон Нооруз философиясы элибизге таандык **адамгерчилик**, **мээра кыбет**, **жардам** жана **көмөк** сыяктуу жогорку өзгөчөлүктөрдөн азыктанып келгени, бабаларыбыз кылымдар бою кандай улуу жалпы адамзаттык идеялардан азыктанып, руханий өркүндөгөнүнүн дагы бир далили болуп саналат, десек, эч кандай ката болбойт.

Чындыгында да, ар кандай салт, үрп-адат жана маракелер белгилүү бир турмуштук зарылдык себеп пайда болот. Алар белгилүү бир элдин жашоо мүнөзү, психологиясы, руханий дүйнөсү, үмүт-мүдөөлөрүнүн күзгүсү болуп, удаалаш келүүчү муундардын руханий-ахлактык түспөлүнүн калыптануусуна да олуттуу таасир көрсөтөт. Көптөгөн салттардын мазмун-маанисинде элди, элетти **изгиликке**, **жакшылыкка**, **гумандуулукка** үндөөчү өчпөс идеялар жатат.

27-көнүгүү. Илимий жана публицистикалык стилге ылайык тексттерди тандагыла. Ал тексттердин стилге тиешелүүлүгүн далилдегиле.

28-көнүгүү. Ырдагы синоним сөздөрдүн көркөм боёкчого ээ болуп тургандыгын, образдуулугун айтып бергиле. Бул тексттин жанрдык бөтөнчөлүгүн айткыла.

ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕН БАЯНЫ

Кайсы бир мурунку мезгилде Жээренче чечен аттуу адам жашаган. Ал өз мезгилиндеги акылдуу, сөзгө чечен, көрөгөч адам экен. Анын Төлөмырза деген кем акыл уулу болгон. Ал жалганчы, жалкоо болуптур. Бир күнү Жээренче чечен бир жактан келсе, уулу элдин ортосуна туруп алып, мактанып жатыптыр.

– Мен элик аттым эле, менин огум бутунун учу менен кулагынын учуна тийди, – деп.

Аны угуп, сен элик буту менен кулагын кашылаганда аткан экенсиң да, – деп анын сөзүн тууралаптыр. Баласынын акылсыздыгын көрүп Жээренче чечен уулуна акылдуу колукту издөөнү эп көрөт.

Жээренче чечен баласын ээрчитип жолдо келе жатып:

– Ат жалына казан ас, – деди. Төлөмырза түшө калып, аттын жалына от коюп, өрттөп жиберди. Жээренче чечен:

– Ээ, балам, ат жалына казан ас, – дегени канжыгадагы тамакты ат үстүнөн жейли деген сөз болот, – деди.

Дагы бир топ узагандан кийин:

– Балам, узун жолду кыскарт, – деди. Төлөмырза түшө калып жолду кетмендеп калды. Жээренче чечен:

– Жолду кетмен менен кыскарта албайсың, балам, «узун жолду кыскарт» дегени өткөн-кеткенден кеп сал дегени болот. Кеп адамга эрмек болот, жолдун кандай өткөнү билинбей калат. Узун жолду жүрүштүү ат менен, кызык сөз кыскартат.

29-көнүгүү. Төмөнкү тексттен стиль түзүүчү сөз каражаттарын белгилегиле.

КҮБӨЛҮК КАТ

Берилди ушул күбөлүк кат Усманова Адинага, анткени ал Андижан Мамлекеттик университетинин кыргыз филологиясы факультетинде окуп, бардык сабактарынан «эң жакшы» деген баага жетише алгандыктан, университеттин атайын бөлүнгөн стипендиясына көрсөтүлдү. Ушунун чындыгына кол коюп, кенеш мөөрүн басуу менен ишендирилсин.

*Андижан Мамлекеттик университетинин
филология факультетинин
деканы _____
Окутуучулар _____*

30-көнүгүү. «Мекен эмнеден башталат?» деген оозеки маек уюштуруп, анын стилдик каражаттарына көңүл бургула.

31-көнүгүү. «Эне тилим — эне сүтүм» деген темада дилбаян жазгыла. Стили-нерди аныктагыла.

32-көнүгүү. Ырды окуп, эпиграмма катары пайдаланып, ой толгоо жазгыла.

«Эзелтен чечилбеген улуу талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Ураалап жоо кууса да улуу талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Ажалга көз жумса да ушул талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Душмандан жан соогалап качканда да,
Душманды кырып-жоюп басканда да,
Түбөлүк чечилбеген ушул талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Адамзат качан чечет, качан коёт,
Канткенде адам уулу адам болот?»

(Ч. Айтматов)

33-көнүгүү. 1. Жогорку ырдын негизинде оозеки пикир алышкыла. Оюнарды кенен, терең жүргүзүүгө аракет жасагыла. Дүйнөдөгү согуштар эмнеден чыгат, адамдар арасындагы көрө албастык, ич тардык кайдан келет ж. б. суроолорго токтолууга аракет жасагыла. 2. «Ыймандуулукту мен кандай түшүнөм» деген темада макала жазып, мектептин дубал газетасын чыгаргыла.

34-көнүгүү. «Музыка — менин жан дүйнөм» деген темада макала жазгыла. Музыка чыгармачылыгы жөнүндө адабияттардан пайдалангыла.

🎨 КЫРГЫЗ ЭЛИ КОЛДОНГОН ЖАЗУУЛАР 🎨

§ 12. ОРХОН-ЕНИСЕЙ (ЭНЕСАЙ) ЖАЗУУЛАРЫ

20-жылдарга чейин кыргыз элинин жазуусу болгон эмес деген туура эмес ой-пикирлер айтылып келген. Кыргыз эли дүйнө элдери сыяктуу эле өзүнүн тарыхын үрп-адат, салтын, маданиятын, тилин сактап келген жана жазуу-сызуусу да илгертеден эле бар экендиги тарыхый маалыматтардан улам белгилүү. Жазуу эстеликтери Тывадан, Тоолуу Алтайдан, Якутиянын түндүгүнөн жана Кыргызстандын Талас өрөөнүнөн табылган. Таластагы жазуулар Ени-

сейдеги жазуу эстеликтерине тектеш. Енисей жазууларын Енисейдеги Кыргыз мамлекети, Чыгыш Түрк кагандыгы, Уйгур кагандыгы, Жетисуу Чыгыш Түркстандагы бир катар түрк өлкөлөрүнүн калкы колдонушкан. Биздин күндөргө жетип келген ташка чегерилип калтырылган Орхон-Енисей эстеликтери кыргыз элинин VI кылымдардан бери эле өзүнчө жазуусу бар экендигин далилдеп турат. Орхон-Енисей жазуусу — түрк тилинде сүйлөгөн элдердин жазма эстеликтери болуп саналат. Аны XIX, XX кылымда аты чыккан көрүнүктүү орус окумуштуулары С. Ремезов, Ф. Страленберг, Д. Миссершмидт Енисей дарыясынын боюнан табышкан. Мындай жазууларды Н.М. Ядринцев Орхон дарыясынын боюнан Монголиядан да тапкан. Аларды адеп окугандар В. Томсен менен орус түркологу В.В. Радлов болгон. Ал жазуулардагы маалыматтар ал жазууларды кыргыз эли колдонгондугун далилдеп турат. Орхон-Енисей жазуулары бүгүнкү күндө кенири изилденилип, анда баяндалган окуялар кыргыз тарыхы, жазуусу катары гана саналбастан, Култегиндин эстелигиндеги жазуулар кыргыздын байыркы адабий мурасы катары да бааланууда.

БАЙЫРКЫ ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЖАЗУУЛАРЫНАН БИР ҮЗҮМ

Култегиндин эстелигинде ташка чегилген жазуу

1. Тегим теңири. Теңирим жараткан (жасаган) түрктүн билгеканы бу насаатка (бийликке, акыл айтууга) олтурдум. Кебимди түгөнгүчө эшиткиле. Улуу-кичүү, урук-туугандарым, ини-уулдарым, менин бийлигимдеги журтум, оң жагымдагы шад-апыт бектерим, сол жагымдагы таркаттарым, (таркат — наам, чең) менин буйругумду кабыл кылчулар, отуз...

2. Тогуз огуз журтунун бектери, калкы бул кебимди уккула, тыңдагыла, эсинерге катуу туткула. Илгери күн чыгышка, биргерү (оңго) түштүккө, курыгары (күн батышка), йыргару (солго) түндүккө ушул ортонун ичиндеги журт менен бийлигимдин алдында. Мынча көп калк...

3. Жалпыга бейкутчулук түздүм. Ал эми ак пейил түрк каны Өтүкендин жыш токоюнда жердеп турганда элде муң болбос. Илгери Шең-Туң жайыгына мейкинине) дейре жортуулдадым, деңизге аз эле калдым, түштүккө Тогуз-Эрсанга чейин жортуулда-

дым. Түпүткө (Тибетке) аз жетпедим. Батышка Йинчү-үгүз (Сыр-Дарыя).

4. Кечип, Темир капыгка (капкага) чейин жортуулдадым. Түндүктөгү Ир-Байырку жерине дейре жортуулдадым. Мынча көп жерге жортуулдадым. Өтүкөн жышында (токоюнда) акылман башкаруучу (элге, ээ) жок эле, ошондой болсо да Өтүкөн жери ар журттун башын кошууга ылайык эле. Бул жерде олтуруп табгач (кытай) журту менен ынтымакташтым.

5. Алтын, күмүш, даам кытай аянбастан мынча көп берди табгач журтунун сөзү таттуу, тартуусу жумшак болду, таттуу сөзү, жумшак тартуусу менен алыс элди өзүнө жакындатты, үйүр кылды, азгырды. үйүр болгон бузукулукту үйрөтө баштады.

6. Жакшы (ак пейил) акылман кишилерди, ак пейил алптарды ак жолдон тайыта албады. Биринер жаңылсанар калайык-журт көбүңөрдү табгачтын ал жумшак сөзү, кымбат тартуусу эритпеди. Кээ бирөөнөр алардын таттуу кебине, берген тартуусуна алданып, түрк журтумдун көбү өлдүн. Түрк журтунун кай бир даары Чугай токою, Тун жайыгына конолу дедиңер.

7. Алыста жүрсөң тартуунун (дүйнөнүн) жаманы тийет, жакын коңшу турсанар жакшы дүнүйө берилет деп, муюштурду. Акылы жок билбес киши ал сөзгө алынып жакын туруп көп киши өлдү.

8. Ал жерге берсең түрк журту өлөрсүн. Өтүкөн жеринде олтуруп кербен жототсоң чыгымы жок олжолуу болосун. Өтүкөн токоюн түбөлүк жердесең журтуна ынтымак болот, түрк элим ток болосун.

Бышыктоо үчүн суроолор

1. Орхон-Енисей жазуулары кайсы кылымдарга таандык?
2. Бул эстелик таштагы жазуудан кыргыз элинин байыркы тарыхынан кандай маалымат алууга болот?
3. Таштагы жазуунун мазмунун тарых сабагынан алган маалыматтарың менен салыштыр.

ОРХОН-ЕНИСЕЙ КЫРГЫЗ ТАМГАЛАРЫ

§ 13. АРАБ ЖАЗУУСУ

Кыргыз элинин орто кылымдагы тарыхы өтө татаал болгондугунан, анын маданияты да ар түрдүү өзгөрүүлөргө дуушар болуп турган. Бир жазуудан экинчи жазууга өтүп тургандыгы да ушун-

дай тарыхый шарттар менен түшүндүрүлүүгө тийиш. Анын дагы бир күбөсү кыргыз элинин араб жазуусун колдонгондугуна байланышып турат.

Кыргыз эли араб жазуусуна качан өткөндүгү тууралуу так маалымат жок. Бирок бул мезгилди араб халифаттарынын чыгышка карай жасаган жортуулдары, Ортоазия элдерине өз саясатын жүргүзө баштаган учурлары менен байланыштырсак болот. Араб жазуусун кыргыз эли XX кылымдын башына чейин колдонуп келди.

Араб жазуусунун кыргыз тили үчүн бир топ ылайыксыз жактары эске алынып, ал реформаланып, 1927-жылга чейин колдонулган.

Кыргызстанга ислам дини тарай баштаган онунчу кылымдан тартып кыргыздар араб тамгасын колдонушкан. Орто кылымдардагы даңазалуу аалым, акындар Махмуд Кашгари менен Жусуп Баласагын араб тамгасын колдонуп, «Түрк тилдеринин сөздүгүн», «Кут алчу билим» дастанын жазышкан. XV кылымдын аягы XVI кылымдын башында Сайпидин Ахсыкенди кыргыз тарыхы боюнча жыйнагын араб тамгасы менен жазган. XVIII кылымда ата-бабаларыбыз Орусияга, Кытайга жазган каттарын араб тамгасы менен жазышкан.

Эң башкысы алфавитти түзүү болуп эсептелген. Ал үчүн мамлекет тарабынан Жаңы алфавиттин Бүткүл союздук Борбордук Комитети, ар бир республикада жана автономиялык областтарда анын жергиликтүү органдары түзүлүп, жаңы алфавитке өтүүнүн ар кандай маселелери боюнча бүткүл, союздук, региондук кенешмелер өткөрүлгөн. Анда партиялык, окумуштуулардын, методисттердин жана коомчулуктун кеңири катмары бул ишти жөнгө салуу боюнча баалуу прикирлер айтышкан.

1924-жылы 7-ноябрда кыргыз тилинде «Эркин-Тоо» газетасынын биринчи саны жарык көрүп, улуттук басма сөздүн негизин түздү. Бул газетанын чыгышы Кыргызстанда эл агартуу иштерин өнүктүрүп, калктын массалык сабатсыздыгын жоюу үчүн абдан чоң түрткү болду. «Эркин-Тоо» газетасы иш жүзүндө алгачкы окуу куралы, алгачкы алиппенин милдетин аткарып, көпчүлүк эл ошол газетадан өзүлөрүнүн сабатсыздыгын жоюшту.

Бирок, араб алфавити кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүн толук чагылдыра алган эмес, б. а. бир эле тамга сөз башында, сөз ортосунда, сөз аягында ар башка жазылып, анын асты, үстүнө кою-

1	Жазылышы				Мааниси							
	Арабча				Орусча	Латынча	Арабча				4	Орусча
ا	ا	ا	ا	a	ä	ض	ض	ض	ض	з	z	
ب	ب	ب	ب	б	b	ط	ط	ط	ط	т	t	
پ	پ	پ	پ	п	p	ظ	ظ	ظ	ظ	з	z	
ت	ت	ت	ت	т	t	ع	ع	ع	ع			
ث	ث	ث	ث	с	s	غ	غ	غ	غ	б	γ	
ج	ج	ج	ج	дж	ǧ	ف	ف	ف	ف	ф	f	
ح	ح	ح	ح	х	h	ق	ق	ق	ق	к	q	
خ	خ	خ	خ	х	h	ك	ك	ك	ك	к	k	
د	د	د	د	д	d	ل	ل	ل	ل	л	l	
ذ	ذ	ذ	ذ	з	z	م	م	م	م	м	m	
ر	ر	ر	ر	р	r	ن	ن	ن	ن	н	n	
ز	ز	ز	ز	з	z	ه	ه	ه	ه	х	h	
ز	ز	ز	ز	ж	ǧ	و	و	و	و	у, о	u, v	
س	س	س	س	с	s	ي	ي	ي	ي	и, э	i, j	
ش	ش	ش	ش	ш	š							
ص	ص	ص	ص	с	s							

луучу кошумча белгилери көп болгон. Мунун өзү окуу, жазуу ишин өтө кыйындатып, кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүн толук көрсөтө алган эмес. Ошондуктан 1925-жылы май айында болуп өткөн мугалимдердин тунгуч съездинде араб тамгасына караганда колдонууга жеңил болгон латын тамгасына өтүүнүн зарылдыгы талкууланган. Бул маселенин курч коюлушунун дагы бир себеби, ошол кезде көп элдер латын алфавитине өтө баштагандыктан анын да алдыңкы жактары болгон.

Араб тамгасын кыргыздар 1928-жылга чейин пайдаланып, андан кийин латын жазуусуна өтүшкөн.

Тамгалар	Окулушу	Тамгалар	Окулушу	Тамгалар	Окулушу
V	Э	У	Н ⁽¹⁾	Л	Ч
Т	И	ХЧХш	Н ⁽²⁾	У>У	М
>Ь	О	ЧЧ	Р ⁽¹⁾	Э	Н
НҮ	Ө-Ү	ТТ	Р ⁽²⁾	Э	Н
Ѓ	Б	ЧПШЧ	С ⁽¹⁾	І	П
Ў ь	В	І	С ⁽²⁾	Ү	Ш
ЗЗ	Д ⁽¹⁾	ЎЎЎЎ	Т ⁽¹⁾	УХ	З
Х	Д ⁽²⁾	ХҺҺ	Т ⁽²⁾	М	ЛИТ
Ғ	Х	ХД	Й	Э	ЗИЧ
ЕЕЕ	Г	ҒҒҒҒ	Ж	Э	НИТ
НН	К	І	К _(ок)	ооо	АТ
ҮҮ	Ы	РВҺҺ	К _(кук)	І	БАШ
Ј	Л	ДД	К-К (кыя)	І	
Ү	Л	Ү	НЧ	Д	

Араб жазуусунда төмөндөгүдөй кемчиликтер бар эле:

- араб алфавитинин курамында үндүү тамгалар, ичке үндүүлөр жетишсиз эле;
- бир эле тамга сөз башында, сөз ортосунда, сөз аягында ар түрдүү жазылган;
- араб алфавитинин оңдон солго карай жазылышы жазууну тааалданткан;
- алфавиттин курамындагы 24 тамга кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүн толук тейлей алган эмес.

§ 14. ЛАТЫН ЖАЗУУСУ

Латын алфавити Батыш грек жазуусунун негизинде Байыркы Римде биздин заманга чейин жетинчи кылымда пайда болгон. Адегенде оңдон солго, сап аттап солдон оңго карай жазылган. IV кылымдан тартып гана солдон оңго жазыла баштаган. Латын алфавитиндеги тамга аттары көбүнчө ойдон чыгарылган. Тыбыштарды туюнтчу белгилердин формасы V кылымда иретке келтирилген. Алгачкы латын алфавитинде 20 тамга болгон: А, В, С, D, E, F, H,

I, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, V, X). G тамгасы, грек тилинен кирген сөздөрдү жазганда колдонуу үчүн Y, Z тамгалары кошулган. J, U жана W тамгалары Кайра жаралуу доорунда гана такай колдонулган. Орто кылым доорунан тартын латын жазуусу көпчүлүк Европа тилдерин, азыркы учурда африка, американын бир катар жана азиянын айрым тилдерин тейлейт.

1929-жылдан баштап кыргыз эли латын графикасына өткөн. Чынында бул жазууга өтүүнүн кыргыз тили үчүн бир топ жакшы жактары бар эле. Атап айтканда, кыргыз тилиндеги тыбыштарды латын тамгалары менен туюндуруу ыңгайлуу болгон. Экинчиден, мурдагы араб алфавитиндеги тамгалардай сөз башында, ортосунда, аягында ар түрдүү жазылыштарга байланыштуу кыйынчылыктардан арылды. Анын кыргыз тили үчүн оңтойлуу болгондугунан ошол учурдагы оор абалга карабастан калайык-калк бул алфавитти тез эле өздөштүрүп алышкан. Кыргыз эли 1927-жылдан 1940-жылдарга чейин латын жазуусун колдонгон.

1926-жылы мартта Бакуда өткөрүлгөн түркологиялык съезде латын алфавитине өтүү үчүн анын долбоорун иштеп чыгуу жагы республикалардын жаңы алиппе комитетине тапшырылат.

1926-жылы 22-ноябрда «Крестьянская путь» газетасына кыргыздын жаңы алфавити жөнүндө жарыяланган макалада бул маанилүү милдетти турмушка ашыруу үчүн областтык аткаруу комитетинин алдында атайын комитеттер түзүлүп, анын председатели болуп Т. Орозбеков дайындалганы айтылган.

1928-жылы латын алфавити менен «Жаңы маданият жолунда» журналынын биринчи саны, «Алиппе», «Эне тили», «Жаңылык» сыяктуу алгачкы окуу китептери чыга баштайт.

Кыргыз элинин сабатсыздыгын жоюп, жазуусун өнүктүрүп, маданиятын жогорулатууда латын алфавитинин аткарган ролу өтө чоң болду. Бирок кыргыз тилинин лексикасы орус жана интернационалдык терминдер менен байып, илимдин жана техниканын дүркүрөп өскөн мезгилинде латын алфавити эми өз милдетин толук өтөй албай калды. Ошондуктан улуттук республикалардын саясий жана маданий жактан тез өсүшүн камсыз кыла турган орус алфавитине өтүү зарылдыгы пайда болду, анткени орус тили биздин өлкөбүздүн тилдеринин, ошонун ичинде кыргыз тилин байытуунун кубаттуу булагы болуп калды. Ал жөнүндө профессор Б.М. Юнусалиев мындай деп жазат: «Азыркы кыргыз тилинин сөздүк составы революцияга чейинкиге салыштырганда сан жагынан жана

сапат жагынан өсүп, көп түрдүү болуп калды. Ушунун аркасында кыргыз тилинин сөздүк составы салыштыргыс түрдө байыды жана маанилүү болуп калды. Бул орус тилинен зор өлчөмдө үзүлбөй кирип жаткан лексикалык сөздөрдүн жардамы аркасында мүмкүн болду».

Ошентип, убакыттын өтүшү менен мурда кыргыздын жазуусун өнүктүрүүдө чоң роль ойногон латын алфавити жаңы шартта турмуштун талаптарына толук жооп бере албай калды. Анын үстүнө ошол кезде бир катар түрк элдери орус алфавитине өтүп, азербайжан, татар, казак республикалары жаңыдан өтүү жөнүндө маселе козголуп жаткан эле. 1939-жылдан тартып кыргыз жазмасын орус алфавитине өткөрүү жөнүндө басма сөздөрдө кеңири талкуу жүрө баштады.

Латын жазуусунун кемчиликтери төмөндөгүдөй:

— латын алфавити орус тилинен өздөштүрүлгөн жаңы сөздөрдү, саясий-коомдук терминдердин туура жазылышын камсыз кыла алган эмес;

— бир эле сөз орус тилинде да, кыргыз тилинде да ар башка жазылган;

— бир эле республикада эки алфавиттин (латын, орус) колдонулушу полиграфиялык иштерде кыйынчылыкка алып келген.

§ 15. ОРУС ЖАЗУУСУ

Орус алфавити — орус улутунун тилинин тыбыштык курамын туюндуруучу графикалык белгилердин иреттүү катары. Орус алфавитинде жумшартуу белгиси (**ь**), ажыратуу белгиси (**ъ**) бар. «Алар өз алдынча тыбышты туюнтпайт: «ь» жумшартуу белгиси өзүнөн мурунку тыбышты жумшартып айтуу үчүн, ал эми «ъ» ажыратуу белгиси сөздөрдү ажыратып айтуу керектигин эскертет. Орус алфавитинин башаты кириллица.

Ал Петр I нин реформасынан кийин киргизилип, ар кандай өзгөрүүлөр менен азыркы орус алфавити түзүлгөнгө чейин колдонулган. Орус алфавити Орто Азия элдеринин көпчүлүгүнүн алфавиттерин, анын ичинде кыргыз элинин алфавитин түзгөнгө негиз болгон.

Кыргыз эли 1941-жылдан баштап 36 тамгадан турган орус алфавитине өткөн. Кыргыздарда буга чейин болбогон **е, ё, я, ю, ц,**

ЛАТЫН АЛФАВИТИ

Баш тамга	Кичине тамга	Аталышы	Айтылышы
A	a	а	[а]
B	b	бе	[б]
C	c	це	[ц], [к]
D	d	де	[д]
E	e	э	[э]
F	f	эф	[ф]
G	g	ге	[г]
H	h	ха	[Һ]
I	i	и	[и]
K	k	ка	[к]
L	l	эль	[л]
M	m	эм	[м]
N	n	эн	[н]
O	o	о	[о]
P	p	пе	[п]
Q	q	ку	[к]
R	r	эр	[р]
S	s	эс	[с]
T	t	те	[т]
V	v	ве	[в]
X	x	икс	[кс]
Y	y	ипсилон	[и]
Z	z	зета	[з], [дэ]

Щ, Ъ, Ь, Х тамгалары киргизилген. Ошондон баштап бүгүнкү күнгө чейин ушул алфавит колдонулуп жатат.

Орус алфавитине өтүү жөнүндөгү алгачкы макала кыргыз тилинин жана жазуусунун илим-изилдөө институту тарабынан жазылды. Анда орус алфавитине өтүүнүн зарылдыгы көрсөтүлүп, анын негизги шарттары айтылган. Ушундан тартып жаңы алфавитке өтүү жөнүндө газета-журналдарга бир катар макалалар жарыяланып, атайын чогулуштар өткөрүлдү. 1939-жылы октябрда Фрунзе шаарында

интеллигенциялардын чогулушу болуп: кыргыз жазуусун орус алфавитине өткөрүү жөнүндөгү маселе талкууланат. Анда кыргыз эл акыны А. Токомбаев мындай дейт:

«Алфавит элдин маданиятын өнүктүрүүнүн эң маанилүү факторлорунун бири болуп саналат. Латын алфавити кыргыз тилине кирген толуп жаткан жаңы сөздөрдү камтый албай калды. Элдин оозеки жандуу сөзүнөн, маданий керектөөлөрүнөн артта калган алфавит менен орфография азыр элге билим берүү иштерин өнүктүрүүгө тоскоолдук кылып жатат. Ошондуктан, биздин жазуубузду өзгөртүүнүн зарылдыгы жетилди».

Орус тилин массалык түрдө үйрөнүү турмуштук жана мамлекеттик мааниси чоң иш болуп калды, анткени ал дүйнөлүк маданият менен кеңири тааныштыруу ишин жеңилдетмек. Илим менен техниканы терең үйрөнүп, азыркы замандын жетишкендиктерин орус тилин жакшы билбей туруп өздөштүрүүгө мүмкүн болбой калды.

Орус алфавити дүйнө боюнча бай алфавиттердин бири. Аны ар кандай улуттардын тилдеринин муктаждыктарын канааттандырууга мүмкүнчүлүгү бар. Орус алфавитине негизделген полиграфиялык базасы да бай болуп, алдыңкы техника менен жабдылган. Орус графикасына өтүү улуттук басма ишин жолго коюуга, аны өнүктүрүүгө толук мүмкүнчүлүк түзмөк. Ушунун өзү илимдин, кыргыз адабиятынын, маданиятынын өсүшүнө мерчемдүү салым кошорун айгинелейт.

Орус графикасына өтүүдөгү дагы бир жеңилдик — орус тилин тез үйрөнүү үчүн алфавиттин биримдигин туура пайдалануу. Кыргыз тилинин сөздүк составын байыткан илим, техника, экономика, саясатка байланыштуу турмушта кеңири колдонулуп жаткан термин сөздөрдү эки тилде бирдей жазууга жана туура окууга толук мүмкүнчүлүк берет. Ошондуктан орус тилинин аз убакыттын ичинде башка улуттардын экинчи тил деп аталууга чейин жетишине алфавит бирдигинин да мааниси чоң болду, ошону менен бирге эл достугун күчөтүп, өз ара байланышын жакшыртып, ар улуттар бир түрдүү орус алфавитин колдонууга мүмкүнчүлүк берди. Орус алфавитин улуттар арасындагы байланышты чыңдоо үчүн курал кылуу максаты да көздөлдү.

Орус графикасынын негизинде түзүлгөн кыргыздын жаңы алфавитинин долбоору эки жылга жакын кеңири талкууланып, бир катар баалуу сунуштар жана каалоолор айтылды. Анын бардыгы

кыргыз тили жана жазуусу институт тарабынан даярдалган долбоорду кайрадан иштөө мезгилинде эске алынды.

Жаңы алфавиттин долбоорунда 36 тамга болуп, мында орус алфавитинин составы толук сакталды жана кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу кошумча үч тамга киргизилди.

Кыргыз жазуусун жаңы алфавитке өткөрүү жөнүндөгү маселе 1941-жыл январда өткөргөн төртүнчү сессиясынын кароосуна коюлуп, анда кыргыз жазуусун орус графикасынын негизиндеги жаңы алфавитке өткөрүү жөнүндө закон кабыл алынган:

КЫРГЫЗ АЛФАВИТИ

Тамгалардын жазылышы	Тамгалардын айтылышы	Тамгалардын жазылышы	Тамгалардын айтылышы
Аа	а	Пп	пэ
Бб	бэ	Зз	эр
Вв	вэ	Сс	эс
Гг	гэ	Тт	тэ
Дд	дэ	Уу	у
Ее	е (е, э)	Үү	ү
Ёё	ё (йо)	Фф	эф
Жж	жэ, джэ	Хх	ха
Зз	ээ	Цц	цэ
Ии	и	Чч	чэ
Йй	ий	Шш	ша
Кк	ка	Щщ	ща
Лл	эл	ь	ичкертүү белгиси
Мм	эм	Ыы	ы ажыратуу
Нн	эн	ь	белгиси
ң	ың	Ээ	э
Оо	о	Юю	ю (йу)
Өө	о	Яя	я (йа)

1. Дыйкандардын, жумушчулардын, интеллигенциянын кеңири массаларынын кыргыз жазуусун латын алфавитинен орус грамматикасынын негизиндеги кыргыздын жаңы алфавитине өткөрүү жөнүндөгү өтүнүчү канааттандырылсын.

2. Киргизилген графикасынын негизиндеги кыргыз алфавитинин долбоору бекитилсин, — деп жазылган.

Окуучулар жаңы алфавит менен басылган окуу китептеринин материалдарынын мурункуга караганда толук өздөштүрүп алышканын мектептердин тажрыйбасы ачык көрсөттү. Күндөлүк турмуштун талаптарына ылайык кыргыз тилине кирген орус жана интернационалдык сөздөрдүн орфографиялык жактан туура жазылып, орфоэпиялык жактан туура айтылышын өздөштүрүүнүн натыйжасында жаңы алфавит жалаң гана кыргыз тили эмес, орус тилин окутууну да бир кыйла жеңилдетти.

Жыйынтыктап айтканда азыркы кыргыз жазуусу өнүккөн алдыңкы катардагы техниканын, илимдин, маданияттын, полиграфиялык мекемелердин талаптарына ылайык келе турган жазуу болуп калды.

ОРУС АЛФАВИТИ (КИРИЛЛИЦА)

Орус кириллицасынын негизинде түзүлгөн жаңы кыргыз алфавитинде төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр киргизилген:

— орус алфавитиндеги бардык тамгалар кабыл алынып, тамгалардын окулушундагы жалпы эрежелер сакталган;

— кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө ылайык кыргыз алфавитинин курамына **ө, ү, ң** тамгалары киргизилген;

— орус жана кыргыз тилдериндеги сөздөрдү бирдей жазуу максатында тамгалары киргизилген эмес.

🌿 ФРАЗЕОЛОГИЯ ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ 🌿

§ 16. ФРАЗЕОЛОГИЯ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Биздин кебибиз сүйлөмдөрдөн турат. Сөз, сөз айкаштары — анын курулуш каражаттары. Ошол каражаттар менен түзүлгөн сүйлөмдөр аркылуу оюбузду башка бирөөлөргө туюндуруп, толук пикир алышууга жетишебиз. Оюбузду түшүндүрүү, адатта, сүйлөмдөргө кам-

тылган сөздөрдүн, сөз айкаштарынын лексикалык, тике мааниси аркылуу ишке ашат.

Мисалы: кол, таш, жылдыз. Бул сөздөр затты туюндурууда. Ал эми колу узун, катуу таш, жарык жылдыз десек, заттын сын-сыпаты жөнүндө маалымат алабыз. *Кээде кебибизде колу чүрүш, таш боор, жылдызы жарык, жүрөгү алкымына капталды, жүргөн жерине чөп чыкпайт, сиркеси суу көтөрбөө* д. у. с. сөз айкаштары жолугат. Эгерде булардын тике маанисин көңүлдүн борборунда тутсак, сөзүбүз чындыкка коошпой калат. Анткени мындай сөз айкаштары алгачкы маанилеринен алыстап, айтайын дегенибизди элестүү кылып, оюбузду өзгөчө туюндурат. Алар бир нече сөздөрдүн түрмөгүнөн турса да, бир мааниге ширелишип, өзүнчө бирдикти түзүп, тилибизде көркөм каражат катары кызмат аткарат.

Мисалы: колу ачык (март, берешен), каш кабактын ортосунда (күтүүсүз), бешиктен бели чыга элек (жаш), көз ачып жумганча (тез), кесип алса кан чыкпайт (саран), колтугуна суу бүркүү (тукуруу), жүнүн жейт (көп), ит өлгөн жерде (алыс), кара кылды как жарган (адилет, калыс), жылан сыйпагандай (такыр эч нерсе калбоо) д. у. с.

Мындай сөз түрмөктөрү сүйлөм ичинде туруктуу формасын сактап, кебибизде даяр форма катары колдонулат. Алар эркин сөз сыяктуу ар түрдүүчө өзгөрүп, ар башка сөздөр менен айкаша бербейт. Тилибиздеги мындай туюнтмалар фразеологизмдер деп аталат. Фразеологизмдерди окутуп-үйрөтүүчү илим фразеология деп аталат. Бул термин гректин *frasis* (туюнтма) жана *logos* (сөз, илим) деген сөздөрүнөн алынган.

35-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди таап, алардын маанисине кандайча түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

1. Түн бою кирпич какпай таң аттырды. (*Ч. Айтматов.*) 2. Жар түбүндө жаткан буурасын көрүп, Казангаптын жанына баткан экен, түнөрүп келип, Эдигейге мурду менен бир тийди. (*Ч. Айтматов.*) 3. Мунун баарын маңдай тер, таман акыңардан табылган акчаңарга сатып алдыңар да. (*З. Сооронбаева.*) 4. Жоомарт адамдын колу ачык, жылдызы жарык эмеспи. (*А. Токомбаев.*) 5. Кай-кай жерде биздин Ысак-ка окшогон чолоктор калбаса, мурду менен тынып, буту менен баскандардын баары майданга кетишпедиби. 6. Кийимди эмне кыласың? Же аяктан жаңы жыл тоспосоң, Айылда принцче кийинсен, балдар сени өпкөсү жок мактанчаак деп эрмектешпейби? — деди атасы. (*К. Жусу-*

пов.) 7. Мына ушундай учурда өз көмөчүнө күл тартып, өз максатына гана чаба турган болсо, мейли хан болсун, мейли бек болсун, ал эл безери деп бааланат. (Т. Касымбеков.) 8. Өзү иштен качкан ак каптал, бирок сүйлөсө тили буудай куурат.

Тилдин башка бирдиктериндей эле фразеологизмдердин табиятын аныктоочу өзүнө тиешелүү жактары бар. Ошолорго таянып, фразеологизмдерге төмөндөгүдөй аныктама берилет.

Кепте (речибизде) дайыма даяр материал катары колдонулуп, эки же андан артык компоненттен турган, маани жактан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланган, образдуу сапатка ээ туруктуу сөз түрмөктөрүн фразеологизмдер деп айтабыз.

§ 17. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН МҮНӨЗДҮҮ БЕЛГИЛЕРИ

Тилдин башка бирдиктериндей эле, фразеологизмдердин да өзүнө мүнөздүү белгилери бар. Аларга төмөнкүлөр кирет: а) кепте даяр материал катары колдонулушу; б) компоненттүүлүгү (түгөйлөштүгү); в) маани жактан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланышы; г) образдуулугу; д) туруктуулугу.

1. Фразеологизмдердин кепке даяр материал катары колдонулушу. Фразеологизмдер речте, сөз жүрүп жаткан учурда, мурдатан калыптанган формасында даяр материал катары колдонулат.

Мисалы: — *Ээ Кенжеиш, агаларыңа керээз айтсам укпады. Укпаган соң, күйбөгөн жерим күл болду. Алардын келечегин ойлоп кабыргам кайышты. Биз сиздерди канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай өстүргөн элек. Эми минтип бир аягыбыз төрдө, бир аягыбыз көрдө болуп турганда, силерге айтар керээзибиз, өтүнүчүбүз бар эле, аны агаларыңа айтсак, моюндарын толгошту.*

— *Ата, айтыңыз мага. Мен сиздердин керээзиңиздерди угам, айткандарыңызды аткарам. Убада берем, ата! Сиздердин өтүнүчтү төбөм менен жер казып жүрүп аткарам. Айтыңыздар. (Ж. Мукамбаев)*

Жогорку сүйлөмдөрдөгү фразеологизмдер дээрлик ушул калыбында учурап, кепте даяр материал катары колдонулат. Алар башка сүйлөмдөрдө да ушул формасын бузбайт.

2. Фразеологизмдердеги компоненттүүлүк. *Жылдызы жарык, колу ачык, жону жука, ак каптал, бармагын тиштөө.* Бул фразеологизм-

дердин ар бири эки компоненттен куралгандыгын көрүп турабыз. Аларды эки сөздөн турат деп айтуу туура эмес. Анткени ар бир сөз өз алдынча мааниге ээ. Фразеологизмдердин тутумундагылар өз өзүнчө эмес, бири-бири менен биригип, баары чогуусу менен бир маанини берип, бир гана түшүнүктү туюндурат. Ошондуктан фразеологизмдин тутумунда турган элементтер сөз эмес, анын компоненттери (түгөйлөрү) деп аталат.

Фразеологизмдер эки, үч, төрт, кээде андан ашык компоненттерден турат: *төбөсү көккө жетүү, ала жипти аттабоо, беш өрдөгүн учуруу, арасынан кыл өтпөө, колтугуна суу бүркүү, ээрдин кашын таанытуу, жаны көзүнө көрүнүү, күлү додо болбоо* д. у. с. Булар үч компоненттүү экендигин көрүп турабыз. Ал эми төмөнкү мисалдардан төрт компоненттүүлүктү көрөбүз: *кара кылды как жаруу, кой үстүндө торгой жумурткалоо, төбөсү менен жер казуу, ичине кара таруу айланбоо, кой оозунан чөп албоо, биттин ичегисине кан куюу, жүрөгүнүн сары суусун алуу* д. у. с.

Мындан көп компоненттерден турган фразеологизмдер да кезигет. Аларга төмөнкүлөрдү кошууга болот: *оозуң кайсы десе, мурдун көрсөттү; бир аягы төрдө, бир аягы көрдө; жеңилдин асты менен, оордун үстү менен жүрүү; как эткен карга, кук эткен кузгун жок* д. у. с.

Жогоруда келтирилген мисалдар фразеологизмдердин эки же андан артык компоненттерден тургандыгын, тактап айтканда, алардын компоненттүүлүгүн ырастап турат.

36-көнүгүү. Текстти окуп, анда колдонулган фразеологизмдерди тапкыла. Алардын канча түгөйдөн тургандыгын аныктагыла.

Түндүн биринчи жарымы күндөгүдөн да көзгө сайса көрүнгүс. Ай түн ооп барып, тетиги карарган кыр арканын чокусунан чыгат.

Сугат үчүн түн эң жакшы убак. Сабырбек кирпич көзүн какпай, сугаттын кандай жүрүп жатканын текшерип жүрдү. Баары өз ордунда. Бир убакта.

— Сабырбек байке, оо Сабырбек байке-е, — деген үн таш жарып чыкты. Жүрөгү оозуна тыгыла түшүп, анан өзүн токтотту да:

— Эмне болуп кетти, мен мындамын — деп, үн салды Сабырбек.

— Суу жок. Суу солуп баратат! — деп, сугатчылардын бири буту күйгөн тооктой чебеленип чуркап келди. Сабырбек жылаңач төөнү шыйракка чапкандай, көз ачып жумганча чоң арыктын боюна жетип барганда, ары жактан дагы бирөөнүн кыйкырыгы угулду.

— Ой мурап, суу кана? Суу жок!

Чын эле азыр гана шаркырап агып жаткан суу жок. Арык бир заматта жылан сыйпагандай болду да калды. Капырай, бул эмнеси деп, Сабырбек таң калды. Анан каналдын бир жерин суу алып кеттиби деген ой келгенде, дагы төбө чачы тик турду. Мына, Сабырбек ал каналдын боюна да жетип келди. Сабырбектердин арыгына суу берилчү алыштын оозундагы чен тосмо төмөн түшүрүлүп жабылган да, Каратайдын алышынын чен тосмосу аябай өөдө көтөрүлгөн... (Ч. Айтматов).

3. Фразеологизмдердин маани жактан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланышы. Фразеологизмдердин составындагы компоненттер маани жактан өз ара ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланат. Алар өздөрүнүн алгачкы лексикалык маанилеринен толук же жарым-жартылай алысташып, фразеологиялык бир мааниге биригет. Натыйжада, лексикалык бир бүтүндүккө айланып, синоним болууга чейин жетет.

Мисалы: *колу ачык* — *март, берешен*; *жылдызы жарык* — *сүйкүмдүү*; *бармагын тиштөө* — *өкүнүү*; *төбөсү көккө жетүү* — *кубануу*; *арасынан кыл өтпөгөн* — *ынтымак*; *кой оозунан чөп албаган* — *момун, жоош*; *оозуң кайсы десе, мурдун көрсөткөн* — *аңкоо*.

Бул фразеологизмдердин компоненттери өз ара маани жактан бири-бирине ширелишип, бир гана түшүнүктү туюндуруп, лексикалык бир гана бүтүндүктү түзүп жатат. Алсак, *төбөсү көккө жетти* десек, кимдир бирөөнүн төбөсү көккө бийиктеп, анын асманга жетип, көккө тийип турганын түшүнбөстөн, кимдир бирөөнүн кубанычын түшүнөбүз. Бул фразеологизмдин үч компоненти тең өз ара маани жактан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланып, *кубанды* деген маанини билдирип калды. Алардын курамын ой келди өзгөртө берүүгө болбойт. Мурдатан калыпка түшүп, кебибизде даяр материал катары колдонулуп келе жаткан мындай туюнтмалардын компоненттерин сан жактан ыксыз өзгөртө берүү же алардын ордун алмаштыруу фразеологиялык маанинин бузулушуна алып келет. Алсак, *териси тар* дегенди *эти тар* десе, ачуусу чукул, урушчаак кишини элестетүү мүмкүн эмес. *Куурай башын сындырбоо* дебестен, *куурай сындырбоо* же *башын сындырбоо* десек, андан иш кылбаган жалкоону элестете албайбыз. Тың, чыйрак, шайдоот өспүрүмдү сыпаттоочу *биттин ичегисине кан куйган* деген фразеологизмдин компоненттеринин бирөөнү эле өзгөртсөк, анда маани бузулат. Анткени алар өз ара бири-бири менен шире-

лишип, лексикалык бир бүтүндүктү түзүүдө. Мындай ширелишүүнүн натыйжасында алар, көпчүлүк учурда, бир сөзгө синоним болуу деңгээлине чейин жетишет. Анын натыйжасында, фразеологизмдер сүйлөмдө анын бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарып калат.

Эскертүү: фразеологизмдер дайыма лексикалык бир бүтүндүктү түзүп турса да, анын маанисин бир сөз менен түшүндүрүп берүү бардык учурда мүмкүн эмес. Айрым туюнтмалардын маанисин бир нече сөз аркылуу, атүгүл бүтүндөй бир сүйлөмдөрдүн жардамы менен түшүндүрүп берүүгө да туура келет.

Мисалы: *камчы салдырбоо* — кимдир бирөөнүн кандайдыр бир иште тыңдыгын, бирөөнүн жардамысыз эле бүтүрө турган жөндөмдүүлүгүн билдирет. Аны *чыйрак*, *тың* деген сөздөр менен эле түшүндүрүп койсок, айтылуучу ой толук чагылбай калат. *Эки аягын бир өтүккө тыгуу* — бул кимдир бирөөнү абдан ыңгайсыз абалга коюу, айласын кетирүү. *Ажыдаардын куйругун басып алуу* дегенди кандайдыр бир балээлүү ишке кабылуу, күчтүү, каардуу бирөөнүн ачуусуна тийүү деп түшүнөбүз.

37-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди таап, алардын канча компоненттен тургандыгын тактап, маанисин оң жак четте жазылган сөздөр аркылуу түшүндүрүп бергиле.

1.	<i>Азыр ак төөнүн карды жарылган кез.</i>	
2.	<i>Аялдар — биздин коомдо чоң күч. Бирок арасында бар ак кол, ак чүч.</i>	
3.	<i>Качыке өзүнүн айыптуу экенин сезип, Батийнаны көргөндө башы жерге кирди.</i>	уялуу, сараң,
4.	<i>Жүрөгүндө оту бар жигиттер өз ыкты ярлары менен катталып жатышты.</i>	берекелүү,
5.	<i>Катачылыгын кеч түшүнүп, бармагын тиштеди.</i>	токчулук,
6.	<i>Же бул беш өрдөгүн учуруп жибердиби деп, күмөн санап турдум.</i>	өкүнүү,
7.	<i>Чыкканга кебек алдырбаган немелерди качанга чейин имерчиктейбиз.</i>	калп айтуу,
8.	<i>Дилде менен Айгеримдин оту күйүшпө гөндүгүн Абай башта эле сезген.</i>	жалкоо,
9.	<i>Кылдан кыйкым, жумурткадан кыр тапчу Түлкүбек бул жолу да өзүнүн ким экенди гин көрсөттү.</i>	кайраттуу
10.	<i>Теришитире келсек, ал бир топ эле билим дүү адам экен. Бирок анын ичине таруу айланбаган мүнөзү бизди таң калтырды.</i>	(өткүр),
11.	<i>Абдыракманды көргөн сайын бечара Ба тийнанын жылдызы жерге түшүп... өксүйт.</i>	ынтымаксыздык
		(араздашуу),
		капалануу,
		көрө албас
		(арамза),
		кыйкымчыл

4. Фразеологизмдердеги образдуулук. Фразеологизмдер жөнөкөй сөзгө караганда айтылуучу ойду элестүү туюндуруучу өзгөчөлүгү менен айырмаланат. Мисалы, *араларынан кыл өтпөйт* дегенде, бизге эки кишинин ортосунун жакындыгы, башка эч нерсе тоскоолдук кылбагандыгы, экөөнүн бири-бирине абдан жакындыгы элестейт. Ушундан улам эки кишинин ынтымактуулугунун, ынактыгынын элеси тартылат. Ал эми *ачып көздү жумганча же көз ачып-жумганча* дегенибизде кандайдыр бир иштин, кыймыл-аракеттин тез, бир заматта болуп өткөндүгү элестүү тартылат. *Кой оозунан чөп албаган* деген фразеологизм жоош, момун адамдын образын чагылдырат. Төрт түлүк малдын ичинен эң эле жоошу кой эмеспи. Ошол малдын мүнөзүнө ылайык, айрым адамдардын мүнөзү салыштырылып, ал аркылуу жоош адамдын элеси берилүүдө. Сараң адам *чычканга кебек алдырбаган же битин сыгып, канын жалаган* деген туюнтмаларда эң эле элестүү, таамай берилген. Мындай образдуулук төмөнкү фразеологизмдерден да ачык байкалып турат. *Төбө чачы тик туруу; жүрөгү оозуна капталуу; камырдан кыл суургандай; көзгө сайса көрүнгүс; кулагынан күн көрүнүү; ооз ачпоо; тилин тишине катуу; үрүп чыгар ити жок; чычкан мурду өткүс; эне сүтү оозунан кете элек* д. у. с.

38-көнүгүү. Текстти окуп, анда учураган фразеологизмдерди таап, маанисин түшүндүрүп бергиле. Алардын кепте даяр материал катары колдонулушуна, лексикалык бүтүндүгүнө, образдуулугуна көңүл бургула.

Төрт баланын кенжеси ата сөзүн эки кылбай, анын күмбөзүн үч түнү күзөтөт. Биринчи түнү: — Ай, бала, сен абийирдүү бала экенсин. Атаңдын керээзин аткарам деп бул жерде жатасың. Анын сөзүн жерге калтырбаганың — жигиттик. Кокус башыңа иш түшсө, менин керегим тиет. Ме, мобу жалдын бир кылын ал. Керек кезде түтөт. — Ошентип айтып, боз жылкы көз ачып-жумганча көздөн кайым болот.

Экинчи түнү аяк астынан жээрде жылкы пайда болот. Ал минтет:

— Ай, бала, атаң кыйын адам эле. Эл дегенде ала жипти аттабай жүрүп жанын берди. Сен ата сөзүн сыйлап, минтип керээзин аткарып отурасың. Сендей жигитке менин сөөгүм агарды,— дейт. Анан ал да боз жылкынын сөзүн кайталап, жалынан бир тал жулуп берет.

Үчүнчү түн болот. Бул түнү да бир жылдызы ысык карагер жылкы көрүндү. Жылкы адамча үн салат.

— Оо, бала, сен ата-энеңдин оту менен кирипсин, күлү менен чыгыпсын. Ысыгына күйүпсүн, суугуна тонупсүн. Боорукер экенсин.

Атандын сөзүн сыйладың. Агаларың өңдөнүп, өлгөндүн үстүнө көмгөн кылбадың — деп, бул да жалынан бир тал кыл берет. үч жылкынын айтканы баланын кулагынан кетпейт... (Ж. Медералиев.)

🌿 ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ӨЗ АРА БӨЛҮНҮШҮ 🌿

Кыргыз тилинде фразеологизмдер өз ара үчкө бөлүнөт. Алар — фразеологиялык ширешме, фразеологиялык бирдик, фразеологиялык тизмек (айкаш). Мындайча бөлүштүрүү алардын тутумундагы компоненттердин (түгөйлөрдүн) жеке тургандагы тике мааниси менен жалпы фразеологиялык маанинин ортосундагы жакындыгына, бири-бирине болгон маанилик байланышынын даражасына ылайык аныкталат.

§ 18. ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК ШИРЕШМЕ

Мааниси тутумундагы компоненттердин алгачкы лексикалык маанилери менен таптакыр байланышы жоктой сезилген фразеологизмдерди фразеологиялык ширешме дейбиз:

Мисалы: *Мурдун балта кеспөө, беш өрдөгүн учуруу, котур ташы койнунда, ала жипти аттабоо, кекиртегин талга асуу, жабуулуу кара инген, сиркеси суу көтөрбөө, эки көзү төрт* д. у. с. Булардын фразеологиялык мааниси тутумундагы компоненттердин өз алдынча тургандагы тике маанилери менен байланышы жок. Албетте, качандыр бир учурда анда байланышы болгондур, бирок азыр байкалбайт.

Фразеологизмдер		Сөздөр
Ак эткенден так этүү	Жумурткадан кыр табуу	мактоо чыйрак тоготпоо март берешен жалкоо зыкым,
Ак каптал	Куурай башын сындырбоо	
Күн карама	Күн тийген тоонун күкүгү	
Мурдун балта кеспөө	Кыртышы сүйбөө	
Битин сыгып, канын жалоо	Кара суудан каймак алган	
Биттин ичегисине	Эки көзү төрт болуу	
кан куюу	Ааламды сел каптаса тушарына келбейт	
Кайырмакка саяр эти жок	Кулагынан күн көрүнүү	
Кылдан кыйкым издөө	Кесип алса, кан чыкпас	
Оту күйүшпөө	Мурдун көтөрүү	

Каны ичине тартуу Текей оттоп жүрүү Колтугуна суу бүркүү Тили оозуна батпоо Жер баспай калуу Кыл жугузбоо Көчө таптоо Колу ачык Кекиртегин талга асуу	Кабагына кар жаап Кырды-бычак болуу Көчө таптап жүрүү Ортосуна от жагуу Каны катуу Жерге-сууга тийгизбөө Тишинин кирип соруу Ак көрпө жайыл	сараң көпкөндүк жактырбоо араздашуу кошоматчы тукуруу суусоо ачуулануу кыйкымчыл арык ачка болуу
---	--	--

Маанилеш (синоним) фразеологизмдер		Аларга синоним сөздөр
колу ачык ак каптал көз ачып жумганча биттин ичегисине кан куйган	ак көрпө жайыл көчө таптап жүрүү ана-мына дегиче кара суудан каймак алган	март, берешен жалкоо тез, бир заматта чыйрак

39-көнүгүү. Текстти окуп чыгып, андан фразеологиялык ширешмелерди тапкыла.

ЖАЙЛООГО САПАР

Бакыт жайкы каникулду эки-үч жыл катары шаардан анча алыс эмес эс алуу лагеринде өткөрдү. Ал быйылкы жылы жайлоону көрсөм дегенде, эки көзү төрт болуп жүргөн эле. Өзгөчө Суусамыр жайлоосуна барууга көп куштарланчу.

Күндөрдүн биринде алардын үйүнө жайлоодогу малчылардан бирөө келип калды. Ал Бакыттын атасы менен ортосунда кыл өтпөгөн курдаштар экен. Ага Бакытты кошуп, Суусамыр жайлоосуна жибермекчи болду. Аны укканда Бакыттын төбөсү көккө жетти, көктөн издегени жерден табылгандай сүйүндү. Эртеңки тандын атышын күтүп, Бакыт көпкө чейин кирпич какпай жатты. Таң супа салганда гана, көзү илинип кетти.

Эртеси күндүн мурду менен «ГАЗ-63» автомашинасынын кузовундагы бир топ малчыларга кошулуп, Бакыт да жолго чыкты.

Бир топ жол жүрүшкөн соң, отургандардын ичинен бетинен каны тамган, чарчы бойлуу, толук, тилинен чаң чыккан бир киши жанындагыларга кайрылды:

— Кана туугандар, узун жолду кыскартып, ат жалына казан аспайлыбы. Ансыз алыскы жолдо зеригип кетебиз го. Же кыргый кабак болуп эле бир-бирибизге колтук ачпай, телмирип кете беребизби?

— Ырас айтасыз, Жумаке, оозубузга талкан куюп албастан, сүйлөй отуралы,— деп бакылдады берки кара мурутчан. Малчылардын баары эле ушундай болобу деп, Бакыт ичинен тиги кишинин да бетинен кан таамп, илебине нан бышып турганына тандана карады. Тиги андан ары сөз учугун улап:

— Шаар деген жакшы турбайбы, Жумаке, оту жагылуу, суусу алынуу. Бул азыркы кой үстүнө торгой жумурткалаган замандын бир көрүнүшү эмей эмне. Бирок ошондой шарт айрым шаардыктарды ак кол кылып коёт көрүнөт. Гезит окуп, телевизор көргөндөн башка дегеле куурай башын сындырышпайт экен...

Кепти алгач баштаган киши бул сөздү жактыра бербедиби:

— Ээ-э ботом, алар деле карга тезек чокуй электе турушуп, этек-жегин үзө баса автобуска жүгүрүшүп, ишке кетип жатышпайбы!

— Аныңыз ырас. Бирок мен алардын өз үйлөрүндө, короосунда эңкейип отун албай, кинодон кино тандашып, көчө таптап жүрүшкөнүн айтам.

§ 19. ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК БИРДИК

Фразеологиялык жалпы маани фразеологизмдин тутумундагы компоненттердин жеке тургандагы маанилерине аздыр-көптүр жакындыгы бардай болуп, жалпы маани ошол компоненттер аркылуу келип чыккандай сезилген туюнтмалар фразеологиялык бирдик деп аталат:

Мисалы: *көз ачып-жумганча, көздүн карегиндей сактоо, үрүп чыгаар ити жок, күлү додо болбогон, чоң муштум, түп тамырынан бери, көчүк айланбаган, ийне-жибине чейин, алты саны аман* д. у. с. Келтирилген фразеологизмдер аркылуу туюндурулган, **тез (бачым), кастарлап сактоо, кедей, көчмөн (туруктуу жашабаган), зөөкүр, бүт (калтырбай), тар, соо-саламат** деген маанилер ошол фразеологизмдердин тутумундагы компоненттердин өз алдынча тургандагы маанилери менен үндөшүп, жалпы маани ошолордун маанилери аркылуу келип чыккандай сезилип турат. Алсак, *көз ачып жумганча* аз гана убакыт өтөт, демек көз ачып-жумганча фразеологизми — заматта, тез деген маанини берип, өз тутумундагы компоненттердин маанилерине үндөшүп турат. *Күлү додо болбогон* деген

 туюнтмага көңүл бурсак, кыргыз элинде жаккан оттун күлүн чогуу, бир жерге төгөт. Натыйжада, күлү өзүнчө додолонуп, чакан дөбөчөгө айланат. Ал эми бир жерде туруктуу жашабай, тез-тез көчүп, журт которуп жүргөн кишилердин (үй-бүлөнүн) күлү додо болбойт. Демек, бул туюнтманын фразеологиялык мааниси турмуштагы чындыкты түз, бирок образдуу чагылдыруудан улам пайда болгондугу көрүнүп турат.

40-көнүгүү. Тексттен фразеологиялык бирдиктерди бөлүп көрсөткүлө.

Кандай ата-эне болбосун, очогунун отун өчүрбөй, куттуу үйүнөн түтүн булаткан туяк калышын тилейт. Баласы теңтушунан кем калбай, билим алып, журтунун керегине жараган киши болуп чыгышын самабаган жан жоктур. «Адамдын бир кызыгы — бала» деп, кемеңгер Абай атабыз айткандай, наристенин ыңаалап дүйнөгө келгени, там-туң басканы, алгачкы ирет арипти жазганы... ушулардын бардыгы — ата-эненин кубанычы. Уулу эр жетип, үйлөнүп, башына баш кошулса, кызы бой жетип ордун таап, өрүшү кеңесе, кайсы ата-эне балкып-чалкыбасын.

Көптөгөн жаштар дүйнөгө келип, ат жалын тарткан азамат болгондугун, ата-эненин таман акы, мандай теринин акыбети катары билишет. Перзенттик парызын мээрим, ысык ыкыласы, адамгерчилиги менен актоого тырышат. Алар мекен, калк алдындагы милдеттерин да адал аткарышат.

Анткени мекенди сүйүү өз очогун сүйүүдөн башталат. Ата-энени ардактаган, улууга урмат көрсөтүп, кичүүгө үлгү болгон жигит калкынын да кадырына жетет. Карыялардын кардай аппак чачын сыйлап, өйдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк болуу — жаштардын ыйык милдети, кылымдар бою калыптанган асыл салтыбыз.

Арийне, карыялардын ак батасын алып, өзүнчө түтүн булатып, үй-бүлөсүнүн ысык-суугун көтөрсө, нур үстүнө нур. («Кыргыз Туусу»).

§ 20. ИДИОМАЛАР

(Фразеологиялык ширешмелер жана бирдиктер)

 Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин ичинен фразеологиялык ширешмелер менен фразеологиялык бирдиктердин ортосундагы чекти так ажыратып көрсөтүү дайыма эле мүмкүн эмес. Алардын ортосундагы мындай жалпылыктарды эске алып, фразеологизмдердин бул эки тобун бириктирип, идиома деп жүрөбүз.

Эки же андан ашык компоненттен түзүлүп, жалпы мааниси ошол компоненттердин тике мааниси менен байланышы жоктой сезилген, же андай байланыш бүдөмүк гана байкалган, образдуу сапатка ээ болуп, кепте даяр материал катары колдонулган туруктуу сөз айкашын идиома деп айтабыз.

Мисалы: *Кара кылды как жарган* (калыс), *сай-сөөгү сыздоо* (кайгыруу), *тилин тишине басуу* (унчукпоо), *жумурткадан кыр издөө* (кыйкымчыл), *үч уктаса түшүнө кирбеген* (ойдо жок) д. у. с.

§ 21. ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК АЙКАШТАР

Фразеологизмдердин бул тобу көпчүлүк учурда фразеологиялык тизмектер деп да аталып жүрөт.

Кебибизде эркин, өз маанисинде кеңири колдонулбастан, белгилүү бир сөздөрдө гана колдонулуп, фразеологиялык маанини пайда кылган туруктуу сөз айкаштарын фразеологиялык тизмектер (айкаштар) дейбиз: кымча бел, кыямат күн, аскар тоо, чарк айлануу, жылас болуу (кылуу) д. у. с. Келтирилген мисалдагы кыпча, кыямат, аскар, чарк, жылас деген компоненттер дээрлик ушул сөздөр менен гана айкашып колдонулат да, келбеттүү, алаамат, медеp (таяныч), далалаттануу (өтө ылдам), таптакыр жоголуу (жоготуу) маанилерин туюндурат. Аталган компоненттер белгилүү гана сөздөр менен чектелген түрдө айкалышат.

§ 22. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР МЕНЕН МАКАЛ, ЛАКАПТАРДЫН КАРЫМ-КАТЫШЫ

Макал, лакаптарга фразеологизмдердин бир топ окшош жактары бар. Алар: 1) кепте даяр материал катары колдонулушу; 2) тутумунун туруктуулугу; 3) образдуулугу.

Бирок бул окшоштуктар аркылуу эле фразеологизмдер менен макал, лакаптар бирдей экен деп эсептөөгө болбойт. Алардын ортосунда мындай окшоштуктар менен бирге олуттуу айырмачылыктар да бар. Алар төмөнкүлөр:

1. Макал, лакаптар сүйлөмдүк түзүлүшкө ээ. Алардын тутумундагы ар бир сөз өз алдынча маани берет жана алар синтаксистик жагынан сүйлөмдө айрым-айрым сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарышат. Фразеологизмдер болсо, канча компоненттен тургандыгына карабастан, чогуусу менен бир гана маанини туюндуруп,

сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат: Жигитке жети-миш өнөр аздык кылат. (Макал) Ар бир сөз өз алдынча маани берип, сүйлөмдүн ар түрдүү мүчөлөрүнүн милдетин аткарып турат. Ал ат тезегин кургатпай келип турат (ат тезегин кургатпоо — фразеологизм).

2. Макалдар, лакаптар эл турмушунун бай тажрыйбасынан улам корутундуланган белгилүү бир пикирди билдирет. Фразеологизм болсо, бир эле түшүнүктү элестүү туюндуруу менен чектелет.

3. Макалдар дидактикалык мүнөзгө ээ, алар көбүнчө таалим-тарбия максатын көздөйт. Фразеологизмдерде андай касиет жок.

4. Фразеологизм тилде көркөм каражат катары гана кызмат кылат. Ал эми макалдар, лакаптар ошондой көркөм каражаттар менен өз алдынча эркин мааниде колдонулган сөздөрдөн турат. Өз ичине белгилүү бир мазмунду камтыйт.

Жогорудагыдай айырмачылыктар макалдарды, лакаптарды фразеологизмдер менен чогуу, тилдин бир бирдиги (единица) катары кароого жол бербейт.

41-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди өз алдынча, макал, лакаптарды өз алдынча бөлүп алып, алардын окшош жактары менен айырмачылыктарын айтып бергиле.

1. Баштагыдан беш бетер, жер майышкан кол келет. (*«Манас»*.)
2. Ат — адамдын канаты дегендей эле бар экен. Каныбек бул сөздүн калетсиз айтылганына баа берип, Акжалды өз канатындай көрүп баратты.
3. «Карга карганын көзүн чокубайт» деген ырас тура. Байлар менен манаптар өз ара келишип, дагы эле байкуш чор тамандарга оорчулук түшүүдө.
4. — Турдубек, үнкүйбөй башынды көтөр, «өңгө жалган, өлүм ак» деген. Балдар менен коштошуунун камын көрөлү.
5. Айдарбек датка эмне деп айтаарын билбей жүрөгү оозуна тыгылып, көздөрү чанагынан чыгып, атынын башын тартып токтой калды. (*К. Жантөшев*.)
6. Эмне эле кабагыңа кар жаап калган, айтчы жайыңды.
7. Ээ балам, «келиниң жакшы болсо — кыз тапканың, келиниң жаман болсо — уулунду жоготконуң» деген ушул. Сага деле оңой болбой жатат, көрүп турам. Мени ошол жетимдер үйүнө эле жеткирип кой. Анда жакшы экен.
8. Демек маселенин кыйыны да, оору да бизде. Дал ушундай жагдайда чөп башылап кеп козгоп, жалтайлоого акыбыз жок.
9. Кайра-кайра сай-сөөктү сыздата комузду боздоткондо, адамдардын көзүнөн чолок жаш сыгылат. (*Ш. Бейшеналиев*.)
10. Текшерүүчүлөр күтүлбөстөн

келип калганда, «айланайын ала байтал, акылың болсо сууга чап» дегенчелик болуп, кантээр айласын таппай калды. 11. Сен аны эмитен минтип алаканга сала берсең, эртең ал сенин мойнуңа минип алат. «Баланы жашынан, аялды башынан» деген сөз бар, бир аз катуураак эле болсоң, айланайын. (Т. Сыдыкбеков.) 12. Жаман уул атанын кашыктап жыйганын чөмүчтөп чачат тура. Жаман өзү бел оорутуп, кол жоорутпай, тапкан дүнүйөнү ошентип чача берет. (Элдик.)

Бышыктоо үчүн суроолор

1. Фразеологизмдер менен макалдардын, лакаптардын окшош жактары деп кайсы жактарын айтабыз?
2. Алардын айырмачылыктары кайсылар?
3. Дидактикалык (тарбия-таалим берүүчү) мүнөз макал, лакаптарга тиешелүүбү же фразеологизмдергеби? Үйрөтүү жана текшерүү үчүн жазуу жумуштары.

Төмөнкү суроолорго жазуу түрүндө жооп бергиле:

1. Тилибиздеги кандай туюнтмалар — фразеологизмдер деп аталат? Аларды окутуп-үйрөтүүчү тил илиминин бир салаасы кандайча аталат? Бул термин гректин эмне деген сөздөрүнөн алынган?
2. Азыркы тил илиминде бир тилдеги өзгөчө туюнтмаларды — тил илиминин кайсы тармагы изилдейт жана окутуп-үйрөтөт?
3. Фразеологизмдердин сөздөн, эркин сөз айкашынан айырмасы бар бекен? Болсо түшүндүрүп бергиле.
4. Фразеологизмге жаңы мисалдарды келтиргиле (10—15 мисал).

Фразеологиялык талдоо

Фразеологизмдерге талдоо жүргүзүүдө төмөнкүлөргө көңүл буруу керек:

1. Сүйлөмдүн ичинен фразеологизмдерди табуу.
2. Ал фразеологизмдер кандай мааниде колдонулган.
3. Ал кепте туруктуу, даяр материал катары колдонулабы.
4. Канча компоненттен турат.
5. Маани жактан ширелишип, лексикалык бүтүндүккө айланганбы.
6. Образдуулукка ээби.
7. Фразеологизмдердин өз ара бөлүнүшүндөгү кайсы түрүнө кирет (фразеологиялык ширешме, фразеологиялык бирдик, фразеологиялык айкаш).

Мына ушуларды эске тутуу менен бирге сүйлөмдүн ичине камтылган эки фразеологизмди талдоону үлгү катары карап көрөлү. Араздашуудан *оту күйүшпөй, күлү додо болбой* өз бетинче кеткен ата-эне сөрөй ушул жетимдерди кайдан ойлошсун. («Кыргыз руху»)

Талдоого үлгү: Бул сүйлөмдө «оту күйүшпөй», «күлү додо болбой» деген эки фразеологизм колдонулган. Биринчиси — ынтымаксыз, ыркы жок, ымаласы келишпеген деген маанини туюндуруп турат. Экинчисинде — отуруксуз, бир жерде туруктуу жашабаган же иштебеген деген маани бар. Кыргыз тилинде «оту күйүшпөө» деген фразеологизм кебибизде дайыма ушул формасында даяр материал катары колдонулат. Ал эки компоненттен турат. Эки компонент тең өзүнүн алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, маани жактан өз ара ширелишип, «ынтымаксыз», «ыркы жок» дегендей мааниге айланып, лексикалык бир бүтүндүктү түзүп калган. Ал компоненттерди ажыратып, же башка сөздөр менен алмаштырып жиберүүдөн фразеологиялык маани бузулат. Анда образдуулук да бар. Анткени мамиледеги эки адам өз ара келишпесе, алардын жага турган отуну да алынбайт, оту да жагылбайт. Бул бир. Экинчиден, эгерде бул фразеологизмдин пайда болуу булагына кайрылсак, анда, байыртан эле баш кошууга максат койгон эки адамдын сүйүүсү — жүрөк отуна, сүйүүнүн күчү — алоолонгон отко салыштырылып келген.

Демек, ошол оттун «алоолонуп күйүшү» алардын ортосундагы сүйүүнүн ысыктыгы — ал экөөнүн ынактыгы менен салыштырылган. Эгер ал от өчсө, күйбөй калса, демек алардын ортосундагы ынак мамиле, сүйүү да өчөт. Экөөнүн оту ошентип күйүшпөй калат. Мында сүйүүнү отко салыштырып берген образдуулук бар. Демек, «оту күйүшпөө» деген фразеологизм кепте даяр материал катары колдонулган, эки компоненттүү, маани жактан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланган, образдуу сапатка ээ болгон тилдик бирдик. Биз ушул белгилерден улам тилдин мындай бирдигин фразеологизм деп айтабыз.

Фразеологизмдерди өз ара түрлөрү боюнча бөлүштүргөнүбүздө, бул — фразеологиялык ширешме. Анткени, ал өзүнүн алгачкы маанисинен такыр алыстап кеткен.

Мисалдагы экинчи фразеологизм — «күлү додо болбоо». Бул да кебибизде даяр материал катары колдонулду. үч компонентке ээ. Алар маани жактан өз ара ширелишип, лексикалык бир бүтүндүктү түзүп, «отуруксуз» (бир жерде тынып жашабаган) деген маанини туюндуруп турат. Мында да образдуулук бар. Анткени бир жерде узакка тургандардын гана төккөн күлү додо болот эмеспи.

Семантикалык жактан өз ара түрлөргө ажыратканда бул — фразеологиялык бирдик. Себеби компоненттердин алгачкы лексикалык маанилери берип турган маани менен фразеологиялык маанинин ортосунда байланыш бар экендигин сезип турабыз.

Мисалдагы эки фразеологизм тен, өзгөрүүгө учурабастан, араларына сөз кыскартылбастан, тиешелүү грамматикалык формасы менен гана колдонулган.

42-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөм топтомдорунан фразеологизмдерди таап, жогоруда көрсөтүлгөн үлгү боюнча аларды талдагыла.

1. Анын байпагы манат болуп, ыргыткан ташы өөдө кулап турган чагы. 2. Жол жүргөндөн улам алсырап, касиеттүү көлүбүзгө жетсек экен дешкенде эки көзү төрт болуп жатышты. (*К. Баялинов.*) 3. Уулум качан келет деп, ичкен ашы ирим, жегени желим болуп, күн өтпөйт. (*Ч. Айтматов.*) 4. Ээ баракелде, жигит болсо ушундай болсун, колу ачык, жылдызы жарык неме экен, тим эле адамды айттырбай түшүнүп турат. (*К. Жантөшев.*) 5. Кудай сактай көр, чындыкты сүйлөйм деп, накта ажыдаардын куйругун басып алган окшодум. (*К. Баялинов.*) 6. Болор бала ушундайында эле билинет, карачы тим эле тили буудай кууруп, биттин ичегисине кан күйчудай болуп турат. 7. Музыкага башынан эле шыктуу эле, комуз дегенде ичкен ашын жерге коё салчу. 8. Сактыкка кордук жок дейт, кырсык каш кабактын ортосунда болорун унутпа, этият бол балам. (*Жомоктон.*)

КЕП МАДАНИЯТЫ

§ 23. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН КЕПТИН КӨРКӨМ СТИЛИНЕ МҮНӨЗДҮҮЛҮГҮ

Фразеологизмдер тилдик көркөм каражат болгондуктан алар дээрлик бардык учурда стилдик максатта колдонулат. Айтылуучу ойду элестүү, таамай кылып, угуучунун же окурмандын сезимине жеткирүүдө анын ролу чоң. Жөнөкөй эле сөз менен ойду туюндурганга караганда ал түшүнүктү фразеологизм аркылуу берсек, ал маани ары жеткиликтүү, ары таасын, ары көркөм мүнөзгө ээ болот. Адатта жөн эле сөз аркылуу берилген маани фразеологизмдер менен берилгенде тилдин көркөмдүгү да артат. Ушул өзгөчөлүктөрдүн өзү фразеологизмдердин кептин көркөм стилине жатарын ырастап турат.

Мисалы: «ылдам, тез» деген сөздү «көз ачып жумганча», «өкүндү» дегендин ордуна «бармагын тиштеди», «кайрымсыз» дегенди «таш боор», «кыйкымчыл» дегенди «жумурткадан кыр тапкан» деп фра-

зоологизмдер аркылуу берүү алда канча элестүү, сезимге жетерлик таасирге ээ болуп, кепти көркөмдөп тургандыгы даана эле байкалып турат.

Фразеологизмдердин кепте колдонулушунда да ар түрдүү стилдик ыкмалар пайдаланылат.

Фразеологизмдердин кепте колдонулушу

Фразеологизмдер кепте даяр материал катары туруктуу формасы менен колдонулары жөнүндө мурда сөз болгон. Биз муну менен фразеологизмдер таптакыр эле сенек түрүндө, бир эле калыбында, өзгөрбөгөн көрүнүш экен деп түшүнбөшүбүз керек. Анткени алар ар кандай стилдик максатта (кээде эч кандай өзгөртүүсүз, кээде айрым өзгөрүүлөр менен), колдонулат. Бирок ал өзгөрүүлөр мурдатан калыпка түшкөн фразеологизмдерди ой келди өзгөртө берсе болот экен дегенди билдирбейт. Анын алгачкы формасын сактоо менен аларга кошумча (көбүнчө күчөтмө мааниге ээ болгон) сөздөр кошулуп, же синоним сөздөр менен алмашуулар учурайт. Кээде маанилеш фразеологизмдер катар-катар же аларга синоним сөздөр жарыш колдонуу аркылуу атайын стилдик ыкмалар пайдаланылып, максат ишке ашат.

Фразеологизмдердин өзгөрүүсүз колдонулушу

Көптөгөн фразеологизмдер, алсак: *тили буудай кууруйт, эки көзү төрт, азуусун айга жанган, чачым тик турду, кабыргам кайышты* (булар ушул боюнча колдонулса) аларды фразеологизмдердин кепте өзгөрүүсүз колдонулушу дейбиз.

Мисалы: Баламдын боштугун көрүп *кабыргам кайышты*. Анын классташтарынын *тилинен чаң чыгат*. Эч кимге сыр бербей *ары карап ыйлап, бери карап күлүп*, тишимдин кашкасын көрсөтөм.

Келтирилген мисалдардагы фразеологизмдерде эч кандай өзгөрүүлөр болгон жок. Бирок фразеологизмдер дайыма эле бирдей, сенек формасында эмес, атайын стилдик ыкманы колдонуу менен сырткы жагынан айрым өзгөрүүлөргө учурап да колдонулат.

Фразеологизмдердин кепте өзгөртүлүп колдонулушу

Жазма же оозеки кепте фразеологизмдердин компоненттеринин кемип же алардын арасына бир же бир нече сөз кыстарылып, кээде компоненттердин орду алмаштырылып колдонулса, мындай

көрүнүштү фразеологизмдердин кепте (речте) өзгөртүлүп колдонулушу деп айтабыз: Жердин **жети** түбүндө — жердин түбүндө, жылдызы **жерге** түшүү — жылдызы түшүү, кабыргам **кайышты** — кабыргам жаман кайышты; ичине таруу айланбайт — ичине жарты таруу айланбайт; жүрөгүндө кири жок — жүрөгүндө **кымындай** кири жок д. у. с.

Фразеологизмдердин өзгөрүүгө учурап, колдонулушу, негизинен стилдик максатта ишке ашат. Тактап айтканда, маанини күчөтүү үчүн, ыр саптарында муун өлчөмүн же ыргакты сактоо үчүн, фразеологизмдердин маанисине доо кетирбей туруп, аларды өзгөртүп колдонгон учурлар болот. Орунсуз, туш келди өзгөртүүлөр фразеологиялык маанинин бузулушуна алып келет.

43-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди таап, алардын ичинде кандайдыр бир өзгөрүүгө учурап колдонулганы болсо, анда ал өзгөрүүнүн кайсы түрүнө ээ экендигин түшүндүргүлө.

1. Сары изине чөп салып, саргара кууп алалык. 2. Туйдуңбу балээ шумдугун, басып алган окшодук, ажыдаардын куйругун. 3. Бөрк ал десе улугу, аянбастан баш алган, башынан канкор аталган. 4. Бирөөнүн сөзүнө ишенип сызга гана отуруп калбадымбы. 5. Кабыргана жакшылап кенешип туруп, жообунду берип кой, садага. 6. Өзүңдүн иштеп тапканың колуңа толук тийсе, канга да салам бербейсин. 7. «Кыял» бирикмесинде колунан тим эле көөрү төгүлгөн кыз-келиндер эмгектенет эмеспи. 8. Анын эмнесине таң каласың, ал музоо кезинде эле катуу сүздүрүп алып, жалтанчаак болуп калган. (*Т. Сыдыкбеков.*) 9. Ошондо жаңылганын сезип, «аттин» деп бармагын кесе тиштеп, оозун карманды. 10. Ак көкүл бир атка, Кара көкүл бир атка сылай күл азык артышып, кулак угуп, дегеле көз көргүс жерге жүрүп кетишет. (*Жомоктон.*)

Фразеологизмдерди жарыш колдонуу

Эки же андан ашык фразеологизмдердин же фразеологизм менен ага маанилеш сөздүн удаа колдонулушун фразеологизмдердин жарыша колдонулушу дейбиз: 1. *Күлүктөр суулугу менен суу ичип, эр азаматтар өтүгү менен суу кечип, эл башына оорчулук түшкөндө, капилеттен сөз тапкан, караңгыда жол ачкан карыялардын акылы керек болду.* 2. *Ошондо, калың элдин алдына кара кылды как жарган, калыс Бакай чыгып, акыл сөзүн айтты: «Калай-*

ык, көп эле жылдызыңарды түшүрүп, башыңарды жерге салбагыла! Ач тоюнат, арык семирет...» («Манас», кара сөз түрүндө) 3. Ал бирөөнүн жырык ийнесине тийбеген, ак ниет, ак көңүл неме эле.

4. *Өчкөн отун тамызган,
Өлгөн жанды тиргизген.
Чачылганды жыйнаган,
Үзүлгөндү улаган.
Кайран жеңем Каныкей. («Манас»)*

*Кара сууга кан төккөн,
Бөрк ал десе баш алган.
Канкор эрдин бири ушул. («Манас»)*

Фразеологизмдерди жарыш колдонуунун натыйжасында маани күчөйт, образдуулук артат. Айтылып жаткан ойго угуучу же окуучунун көңүлү өзгөчө бурулат. Көркөм чыгармаларда болсун, оозеки кепте болсун, фразеологизмдердин мындайча катбат, удаа айтылып, алардын маанилеш сөз менен жарыш колдонулушу каармандардын сапаттарын ачууда өзгөчө таасирдүүлүккө ээ болот.

44-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн жарыш колдонулган фразеологизмдерди тапкыла. Алардын сөз же фразеологизмдер менен өз ара жарыш колдонулуп жаткандыгын аныктагыла. Фразеологизмдердин жарыш колдонулушунан улам кандай натыйжа берерин, тактап айтканда, угуучунун кепке көңүл буруусуна, айтылуучу ойдун элестүүлүгүнө алардын тийгизген таасири барбы, эгер болсо, ага карата өз түшүнүгүнөрдү айтып бергиле.

1. Мен деле тууганыма кошулуп, кайта өз элиме кетсем дегенде эки көзүм төрт болуп, ак эткенден так этем. 2. Көпчүлүгү колу жука, эшигинде адалдуудан түгү жок, атүгүл кээ биринин үрүп чыгар ити да жок. (*К. Жантөшев.*) 3. Тили буудай кууруп, тандайынан чаң чыккан Дөнөнбайдын сөздөрү чакырылгандардын үрөйүн учурду. (*Э. Турсунов.*) 4. Атасынын жоктугун билдирбей, канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай, алаканга салып, алпештеп өстүрдүм. (*М. Абдукаримов.*) 5. А тигинден кесип алса да, кан чыга турган түрү жок, битин сыгып, канын жалаган зыкым экендиги кебетесинен эле көрүнүп турбайбы. (*Ж. Медералиев.*) 6. Анан кайра буту сыздап зыркыраганда жаны көзүнө көрүнүп, жанын коёрго жер таппай кыйналат.

Фразеологизмдердин жеке сөз менен синонимдик катышты түзүшү, алардын кошумча маанилериндеги өзгөчөлүктөр

Фразеологизмдер түзүлүшү боюнча канчалык татаал болгондугуна карабастан, бир мааниге, лексикалык бир бүтүндүккө ээ. Ошондуктан ал маанини сөз аркылуу да түшүндүрүп берүүгө мүмкүн. Фразеологизмдин маанисине дал келген сөз аны менен синонимдик катышты түзөт.

фразеологизм

бармагын тиштөө

таш боор

алчы-таасын жеген

көзү тирүү

сөз

— *өкүнүү*

— *кайрымсыз*

— *шылуун*

— *чыйрак, тың ж. у. с.*

Мисалдардагы фразеологизмдер менен сөздөр бири-бирине синонимдик катышты түзүп турушат. Алар бир эле түшүнүктү туюндурууда:

Бирас, сөз аркылуу туюндурулган түшүнүккө караганда, фразеологизм аркылуу туюндуруу өзгөчөлүккө ээ. Анткени сөз тигил же бул түшүнүктү жөн эле, тике түшүндүрүп турса, фразеологизм ал түшүнүктү бир топ элестүү, таасирдүү жеткирүү үчүн, кошумча маани берип турган өзгөчөлүккө ээ.

45-көнүгүү. Жадыбалда бөлүштүрүлүп берилген фразеологизмдерди жана сөздөрдү бири-биринен болгон маанилик жакындыгы (синонимдик катышы) боюнча орун которуп, өз-өз тушуна жазып чыккыла.

Үлгү:

Предмет аралык байланыш

Кыргыз тили фразеологизмдерге бай. Жазуучулар аларды өз чыгармаларында кеңири колдонушат. Фразеологизмдер авторлор тарабынан канчалык орундуу колдонулса, каармандардын образдары ошончолук элестүү, таамай, түшүнүктүү чечилет. Чыгарманын тили да, көркөмдүүлүгү да жогору болот. Фразеологизмдердин колдонулуш чөйрөсү жалаң эле чыгармачыл адистер менен чектелбейт. Аларды арбын, орундуу колдоно билүү ар бирибиздин кебибизди кооз, таасын, элестүү, жеткиликтүү кылат.

Тапшырма: Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестин окуп чыгып, андагы фразеологизмдерди дептеринерге көчүрүп жазгыла.

46-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди таап, алардын колдонулушуна, маани жактан өзгөчөлүктөрүнө, компоненттеринин өзгөрүүгө учураган, учурабагандыгына байкоо жүргүзгүлө. Аларды колдонулуш өзгөчөлүктөрү боюнча топторго бөлүштүрүп, жазып чыккыла.

1. Алты саны аман кишиге айылда көчө таптап жүргөнү уят. (А. Убукеев.) 2. Өткөн 80—90-жылдар ичи коомубуздун дымып турган мезгили болгондугу бүгүн баарыбызга бештен белгилүү болуп отурат. Ошондой болсо да, ал учурда «тигини бүтүрдүк, муну жаратып жатабыз, анысын ашыгы менен аткарабыз!» деген ач айкырык, куу сүрөөн мол эле. («Кыргыз Туусу».) 3. Бычакка саптык уулуң жок, камчыга саптык бириң жок, карап туруп силерди, ичим жалын, сыртым чок. («Эр Төштүк».) 4. Ансыз да жону жука немени чыгашага учуратып, анан, иттен жок, же ит байлаган жиптен жок болуп, сенделип кайра келгеним, бардык күнөөнү мойнума үйөт. (Т. Касымбеков.)

Бышыктоо үчүн суроолор

1. Фразеологизмдердин кепте колдонулушунун кандай түрлөрүн билесиңер?
 2. Фразеологизмдердин кепте өзгөрүүгө учурап колдонулушун кандай түшүнөсүңөр? Алардын кандай жолдору бар?
 3. Фразеологизм менен сөздүн синонимдик катышын кандай түшүнөсүңөр?
- 5—6 мисал келтиргиле.

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН БАЮУ ЖОЛДОРУ

§ 24. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫНЫН БАЙЫШЫНЫН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ, ЖОЛДОРУ (БУЛАКТАРЫ)

Коомдук турмуштагы ар кандай жаңылыктарга, айлана-чөйрөдөгү түрдүү өзгөрүүлөргө жараша адамдардын да түшүнүгү, аң-сезими өркүндөп, өсүп-өнүгүп турат. Мындай кубулуштар тилдин лексикалык курамына жаңы сөз каражаттарынын кошулуп, толукталып турушун талап кылат.

Тил түрдүүчө жолдор менен өнүгөт. Анын эң ийкемдүү, өнүмдүү жолдорунун бири катарында мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөрдүн морфологиялык (аффиксациялык) жана семантикалык (маанилердин жаңыланыш) жолдору болуп эсептелет. Булар менен катар адабий тилдин кору диалектизмдердин жана башка тилдердеги сөздөрдү которуп алуу жолдору менен да ишке ашат. Албетте ар кандай эл

башка элдер менен саясий, маданий, экономикалык байланышта болуп тургандыктан ал элдердин тилинен кирген сөздөр аркылуу да лексика байып турат. Лексиканын ушундайча өнүгүп-өрчүшүн, тактап айтканда, кыргыз тилинин лексикасынын байышынын негизги багыттарын кыргыз тилинин байышынын ички жана сырткы булактары деп чоң эки топко бөлөбүз.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫНЫН БАЙЫШЫНЫН ИЧКИ БУЛАКТАРЫ

Тилдин лексикасынын байышынын ички булактары да өз ара бир нечеге бөлүнөт. Алар: а) морфологиялык (аффиксациялык), б) семантикалык, в) синтаксистик, г) башка тилден сөзмө-сөз которуу (калькалоо) жолдору деп аталат. Ошондой эле диалектилик байлыктардан да туура пайдалануу аркылуу адабий тилдин кору артат.

§ 25. МОРФОЛОГИЯЛЫК (АФФИКСАЦИЯ) ЖОЛ АРКЫЛУУ БАЙЫШЫ

Унгу жана туунду сөздөргө ар түрдүү сөз жасоочу мүчөлөр жалганып, жаңы маанидеги сөздөрдүн жасалышы сөз жасоонун морфологиялык же аффиксация жолу деп аталат.

Мисалы: оку-уу + чы = окуучу, бала + луу = балалуу, бас + ым = басым, котор + мо = котормо, иш + кер = ишкер.

Аффиксация жолу менен бир эле сөз түркүмүндөгү сөздөр да, бир сөз түркүмүнөн башка сөз түркүмүнө кирүүчү сөздөр да жасалат.

Мисалы: бас — этиш сөзү, ага **-ма**, мүчөсү жалганып, **басма** болуп этиштен зат атооч жасалды. **Мал** деген сөзгө **-чы** мүчөсү жалганганда **малчы** болуп зат атоочтон зат атооч жасалды.

Сөз жасоочу мүчөлөр же аффиксация жолу менен жаңы маанидеги сөздөрдү жасоодо бардык мүчөлөрдүн ролу бирдей эмес. Алардын айрымдарынын колдонулушу менен көптөгөн жаңы маанидеги сөздөр жасалса, айрымдары саналуу гана сөздөрдү жасоого катышат. Алсак, **-чы**, **-луу**, **-ма**, **-ым**, **-кер** сыяктуу мүчөлөр көптөгөн жаңы маанидеги сөздөрдү жасаганга катышкандыктан, алар өнүмдүү мүчөлөр деп аталат. Ал эми **-чан**, **-чак**, **-ак (ык)**, **-кор** сыяктуу мүчөлөр жаңы сөздөрдү жасоодо анчалык көп колдонулбагандыктан, алар өнүмсүз мүчөлөр деп эсептелет. Тилдеги төл сөздөрдүн

 морфологиялык (аффиксациялык) жол менен жаңы түшүнүк берип, жаңы мааниге ээ болушу ар кандай тилдин лексикасын байытууда чоң роль ойнойт.

47-көнүгүү. Төмөнкү тексти окуп чыгып, андагы аффиксация (морфологиялык) жол менен жаңы мааниге ээ болгон сөздөрдү тапкыла. Алардын кайсы мүчө аркылуу жаңы маанидеги сөздү жасап жаткандыгын түшүндүргүлө.

 Адептүүлүктүн негизги белгилери — кичи пейилдик, жөнөкөйлүк. Эстүү адам өзүнүн кичи пейилдүүлүгү, маданияттуулугу менен айырмаланып, билими жана чечендиги менен адамдардын көңүл теренине өзүнө жол ачат. Көпчүлүктүн арасында улууларды чын дилден сыйлай билүү, өзүнүн кийинкилерди азат кылуу эң негизги милдеттерден. Адам баласынын адептүүлүгү жөнүндө улуу даанышмандар, ата-бабаларыбыз абдан баалуу, акылман сөздөрдү айтышкан. Аларды көңүл коюп окуп, айтышкан. Аларды көңүл коюп окуп, ар-биринин маанисин түшүнө билүү менен үйрөнүү зарыл.

Адептүү болуу акырындык менен калыптануучу жана өтө татаал иш. Ошондуктан үйдө болсун, көчөдө болсун артыкча жосундарды колдонбой, дайым адам баласынын асыл сапаттарын көңүлгө түйө жүрүү керек. Өзүнө кандай жакшы максаттарды, тилектерди кааласаң, башкаларга да, дал ошондой тилек-максаттарды каалоо адептүү, маданияттуу адамдардын белгиси. Төмөнкүдөй жат жактардын алыс болуу керек, кекчилдик, оройлук, кекирейүү мактанчактык, билимсиздик, маданиятсыздык ж.б. Мындай сапаттар адепсиздикке гана алып барат.

48-көнүгүү. -ма, -ым, -мер, -кер, -чы, -поз, -ла, -уу, -гы, -кеч, -лык мүчөлөрүн пайдаланып, жаңы маанидеги сөздөрдүн жасалышын көрсөткүлө. Аларда кандай сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөр жасалгандыгын айтып бергиле.

49-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөм топтомдорунан морфологиялык жол менен жасалган сөздөрдү таап, ал кайсы мүчөнүн жардамы менен жаңы мааниге ээ болгонун көрсөткүлө. Ошондой эле уңгу сөз менен туунду сөздүн туунду сөздүн кайсы сөз түркүмдөрүнө тиешелүү экендигине да токтоло кеткиле.

Патриоттук боюнча биздин ата-бабаларыбыз да ар тараптан үлгү болорлук мурас калтырышкан.

Мисалы, эр жүрөк бабабыз Жалалиддин Мангуберди могол баскынчыларына каршы он эки жыл бою көрүшкөн. Жоо өлкүбүзгө бастырып кирген мезгилде Жалалиддин жыйырма жаш кырчын курактагы жигит

болчу. Анын атасы Алауддин Мухаммад Харезм шах алысты ойлобой иш туткандыктан, мамлекеттин аскердик кудурети басаңдап, күчтөр бөлүнүп кетет, мунун натыйжасында анын кошууну жеңилип калат. Шахтын өзү Каспий деңизиндеги аралдардын бирине барып жан сактоого аргасыз болот.

Аёосуз салгылашууларда катыша албастыгын сезген Харезмшах тун уулу Жалалиддинди өзүнүн ордуна валиахд – тактын мурасчысы кылып дайындайт. Март жана баатыр Жалалиддин өзүнүн инилери жана 70 аттуу жоокери менен жоонун куршоосунда калган Харезмдин байыркы борбору – эски Гүргенчке кирип келет. Аны көрүп, калайык калктын руху көтөрүлө түшөт. Жалалиддин Гүргенч менен Хорасандын ортосундагы чөлдө өзүнүн 70 жоокери менен душмандын 700 кишилик кошуунуна туш келет жана алардын таптыйпылын чыгарып, азыркы Ооганстандын аймагындагы Газни шаарын көздөй чегинет. Чынгызхан анын артынан 45 миң кишилик кошуун жиберет. Жалалиддиндин катарына дагы патриот жигиттер, ыктыярдуулар келип кошулат. Парван деген жерде экөөсүнүн ортосунда чечкиндүү салгылашуу жүрөт. Жалалиддиндин кошууну өзүнүн бир нече эсе көп болгон мыкты куралданган душман үстүнөн жеңишке жетишет.

§ 26. СИНТАКСИСТИК ЖОЛ АРКЫЛУУ БАЙЫШЫ

Кыргыз тилинде көптөгөн сөздөр төл лексикабыздын эсебинен сөздөрдүн айкашуусу аркылуу да жаңы мааниге ээ болгон учурлары бар. Мындай ыкма менен жаңы мааниге ээ болуп, сөздүк корду (лексиканы) байыткан сөздөр аз эмес.

Андай ыкма менен пайда болуп, тилдин корун толуктаган жол, лексиканын синтаксистик жол аркылуу баюусу деп аталат.

Мисалы: *Басма сөз, жарыш сөз, окуу жайы, бала бакча, калем уч, китеп кап, айыл чарбасы, жел тегирмен, өнөр жай, эмгек күн, кара сөз, дене тарбия, турмуш-тиричилик, көркөм адабият, жол башчы д. у. с.*

50-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөм топтомдорунан синтаксистик жол менен жаңы мааниге ээ болгон сөздөрдү таап, алар кандай сөздөрдүн айкашынан курулуп, кандай маани берип турганын айтып бергиле.

1. Жол башчысы жакшы болсо, эл башына бак конот. (*Макал.*)
2. Ташкент – Самарканд тез жүрөр поезди элибизге көп пайда алып келери шексиз.
3. Биз жакшы жасалгаланган боз үйдөн орун алдык.
4. Кант кызылчасы канчалык көп жыйналса, кумшекер да ошончолук көп болот.
5. Дем алыш күнү баарыбыз чогулмай болдук.
6. Окуучунун күндө керектөөчү куралы — калем сап, дептер жана окуу китеби.
7. Мектептин ремонтна мен акиташ жана кол кап алып келмекчи болдум. (*«Кут билим».*)
8. Алганың ак жолтой болуп, тең арып, тең карыгыла.
9. Мурда чек ара дегенди билбестен мазарыбыз да бир, базарыбыз да бир болуп, аралашып эле жүрбөдүк беле.
10. Убакыттын кечтеп баратканы унутулуп, улам биринен соң бири жарыш сөзгө чыгып жатты.
11. Массалык маалымат каражаттарында, басма сөз беттеринде айыл чарбасын кайра куруу жөнүндө кеңири талкуу жүрүп жатты.
12. «Жандоочуң жакшы болсо кийик аттырат» дегендей, орун басары мыкты болгон жетекчинин да иши оңунан чыгып турат экен. (*«КТ»*)

§ 27. СЕМАНТИКАЛЫК ЖОЛ АРКЫЛУУ БАЙЫШЫ

Эне тилибизде төл сөз катары мурдатан эле колдонулуп жүргөн кээ бир сөздөрдүн маанилик жактан кенип, жаңы кошумча мааниге ээ болушун кыргыз тилинин лексикасынын семантикалык жол аркылуу байышы дейбиз.

Мисалы: *уңгу, көшөгө, тамыр, мүчө, борбор, солчул, көргөзмө, ээ, айлана, ордо, бурч д. у. с.*

Бул сөздөрдүн алгачкы маанилерине жана кийинки учурда пайда болуп, кенири колдонулуп жүргөн маанилерине көз салсак, алардын семантикалык (маанилердин кеңейүү же көбөйүү) жолу менен лексикабыздын байып жатканына күбө болобуз.

Мисалы: *Тамыр* — алгачкы маанисинде өсүмдүктүн жерге кирип, азык алып жана анын өзүн бышык кармап турган бөлүгүн же адамдын денелерин кан менен азыктандырып турган түшүнүктөрдү берсе, кийинки учурда математикалык термин катары колдонулуп, радикалдын алдындагы туюнтманы билдирип калды. **Мүчө** — ал-

гачкы маанисинде дене бөлүктөрүн билдирсе, кийинки учурда кандайдыр бир уюмга тиешелүү экендикти же грамматикалык түшүнүктү (баш же айкындооч мүчөнү) билдирип калды.

Мисалы: Мен партиялардын бирине **мүчө** болоюн деп жүрөм. Сиз кайсы акционердик коомго **мүчө** элениз? Сүйлөмдүн баш **мүчөлөрү** — ээ жана баяндооч. Театрдын **көшөгөсү** ачылар замат көрүүчүлөр сахнага тигиле карашты. Эки **көшөгөлүү**, төрт сүрөттүү пьесаны көрүп кайттык. Борбордон бардык чекиттери бирдей аралыкта турган туташ сызык айлана деп аталат. Дептердеги карандаш менен жазылгандарды өчүргүч менен өчүрүп чыккыла. Жарыкты **өчүргүч** бузулуп калыптыр, жаңысын сатып келүү керек.

51-көнүгүү. Төмөндөгү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, андагы семантикалык (маанилик жаңылануу) жолу менен колдонулган сөздөрдү бөлүп көрсөткүлө. Ал сөздөрдүн алгачкы маанилери кандай түшүнүктү бергендигин жана кийинки болгон маанилик өзгөрүштөрүн айтып бергиле.

1. Ордонун борборунан бир аз аралыкта жаткан чүкөлөрдү чертип бүтөрүнө жакын «эми ханды черт, ханды черт» деген жабалактаган үндөр чыкты. (*Т. Сыдыкбеков.*) Ташкент — биздин мамлекеттин административдик гана борбору эмес, өнөр жай тармактарынын, маданияттын да борбору. Оң кол, сол кол экөө бирдей кол. Көп жылдан бери алым алып, салык жыйып, күн көрсөтпөй турган баскынчылардын зомбулугунан кутулуу үчүн кол курап, жол камын көрө баштайт. («*Курманбек*».) 4. Башталгыч класстарда окуткан мугалими жазууга жакшы көңүл бөлсө, окуучулардын колу да жакшы болот. («*Кут билим*».) 5. Жакшылап ынтаа коюп угуп, окуп, эрежени үйрөнгөн окуучу сөздөргө морфологиялык талдоо жүргүзгөндө аны унгу, мүчөгө так ажыратат. (*Б. Үмөталиева.*) 6. Уңгусу карыш чоң кетмен, кол учунда ойносон. (*Осмонкул.*) 7. «Бас» деген унгу этишке -ма мүчөсүн улаганда кандай сөз түркүмүнө өтөт? 8. Ар ким өз эмгеги менен тапкан дөөлөткө өзү ээ болуу керек. (*Ж. Медералиев.*)

§ 28. БАШКА ТИЛДЕРДЕН СӨЗМӨ-СӨЗ КОТОРУУ ЖОЛУ МЕНЕН БАЙЫШЫ

Бир тилдеги сөздү же сөз тизмегин ошол үлгү менен экинчи бир тилге сөзмө-сөз **которуу** деп аталат. Ушундай үлгү менен пайда болгон жаңы маанидеги сөздөр тилдин лексикалык курамын байытууда өзүнчө орунга ээ. Кыргыз тилинин лексикасынын баюу жо-

лунда мындайча которуу жолу (калькалоо) аркылуу жаңы мааниге ээ болгон сөздөр негизинен кыргыз элинин орус эли менен маданий, саясий, экономикалык тыгыз байланышта болгон мезгилине туш келет. Бул айрыкча Октябрь революциясынан кийинки учурду кучагына алат.

Башка бир тилдеги сөздөрдүн же сөз тизмегин ошол үлгүсүндө сөзмө-сөз которуу жолу менен жаңы мааниге ээ болгон сөздөр азыркы учурда тилибизде арбын учурайт.

Мисалы: *Өндүрүш* (производство), *айыл чарбасы* (сельское хозяйство), *кол жазма* (рукопись), *курулуш материалдары* (строительные материалы), *көркөм чыгармачылык* (художественная деятельность), *көп чекит* (многоточие), *угуучу* (слушатель), *көрсөткүч* (показатель), *солчул агым* (левое течение), *суу сактагыч* (водохранилище) д. у. с.

Сөзмө-сөз которуу (калькалоо) жолу аркылуу жаңы мааниде пайдаланыла баштаган сөздөр которуу мүнөзүндө же ыгына карата эки топко бөлүнөт. Алар толук жана толук эмес которуу же калькалоо деп аталат.

1. Толук которуу. Бир тилден экинчи тилге толук, сөзмө-сөз которуу жолу менен алынып, маанилик жылышка же жаңы мааниге ээ болгон сөздөр жана сөз айкаштары толук калька деп аталат.

Мисалы: *кызыл бурч* (красный уголок), *Ардак такта* (Доска почета), *темир жол* (железная дорога), *муздаткыч* (холодильник), *буу казан* (паровой котел), *ылдамдык* (скорость), *абанын басымы* (давление воздуха), *эл аралык* (международный), *ага окутуучу* (старший преподаватель), *кенже илимий кызматкер* (младший научный сотрудник), *учкуч* (летчик), *жумушчу табы* (рабочий класс), *түндүк уюл* (северный полюс), *Аяз ата* (Дед Мороз), *сөздүк* (словарь), *байланыш бөлүмү* (отделение связи) д. у. с.

2. Толук эмес которуу. Бир тилден экинчи тилге бири толук которулуп, экинчиси (же калган сынарлары) которулбастан алынып жаңы түшүнүктү пайда кылган же маанилик жылыштарга ээ болгон татаал сөздөрдү же туруктуу сөз айкаштарын толук эмес калька дейбиз.

Мисалы: *чийки сырьё*, *кыймыл инерциясы*, *улуттук банк*, *беш жылдык план*, *электр өткөргүч*, *партиялык уюм*, *археологиялык казуу*, *солчулдар партиясы*, *капиталдык салым*, *негизги фонд*, *убакыт нормасы*, *массалык өндүрүш*, *бухгалтердик эсеп*, *мамлекеттик стан-*

дарт, коллектив менчиги, жергиликтүү бюджет, товар айлантуу
д. у. с.

52-көнүгүү. Төмөндө берилген текстти окуп чыгып, андагы которуу (калькалоо) жолу менен лексикабызга кирген сөздөрдү көрсөткүлө. Алардын кайсынысы толук, кайсылары толук эмес калька экендигин түшүндүрүп бергиле.

Кырк муун-бийиктиги 10—15 сантиметр келген көп жылдык өсүмдүк. Ал өтө эле жай өскөндүктөн, анын тамырын сактоо керек. Чатырларда ачык жерде же көлөкөдө кургактышат. Даяр сырьёсу бозумтук-жашыл, кырдуу, бутактуу, узундугу 30 см. Муунактуу сабактардан турат. Жыты начар, даамы кычкылыраак.

Кырк муунда сапониндер-эквизетонин, алкаломддер-никотин, эквизентин, триматоксиридиин, диматил-сульфон, органикалык кислоталар, ачуу чайырлуу заттар, минералдуу туздар, айрыкча көп (2,5 проц. чейин) кремний кислотасы, С витамини, каротин, флавоноид глюкозиддери бар, уулуу өсүмдүк.

Кыркы муун чөбүнүн суудагы демдемеси жана суюк экстракты жүрөктүн иштешинин бузулушуна байланыштуу денеде пайда болгон күпчөккө каршы жана заара чыгарууну күчөтүүчү каражат катары пайдаланылат, мындан сырткары өпкөдөн, мурундан кан аккан учурларда кан токтотуучу каражат катары, ошондой эле, гемморой дартына да колдонулат.

Айбандарга эксперимент жасаганда, кырк муун организмден коргошунду бөлүп чыгарууга жардам берери аныкталган. Ветеринардык практикада кургак чөп, порошок түрүндө айбанаттардын жарааттарына, оюлма жара ооруларына себилет.

53-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөм топтомдорунан сөзмө-сөз которуу (калькалоо) жолу менен лексикабызда жыш колдонулуп жүргөн сөздөрдү жана сөз айкаштарын тапкыла. Алардын кайсынысы толук эмес калька экенин аныктап, аны негиздеп бергиле.

1. Кийинки жылдары китеп чыгаруу кыйындап кеткендиктен канчалаган көркөм чыгармалар кол жазма түрүндө өз бактысын күтүп жатат. (*К. Сактанов.*) 2. Хива шаарында жүргүзүлгөн археологиялык казуунун табылгалары эл аралык көргөзмөлөргө коюлду. 3. Ташкент — Самарканд жолун ондоого эл аралык банктан каражат бөлүнгөн эле. Азыр эл аралык стандартка ылайык келүүчү иштер жүргүзүлүп, жол бойлоруна көрсөткүч белгилер коюлду. 4. Өзбек жеринин кен байлыктары

башка өлкөлөр үчүн чийки сырьё берүүчү база гана болбостон, өзүнүн өнөр жайы, өндүргүч күчү, жумушчу табы болууга тийиш. 5. Фергана шаарындагы электр жабдууларын чыгаруучу ишкана өз продукциясын массалык өндүрүшкө коюп жатат. 6. Салык саясаты мамлекеттик казынаны гана эмес, жергиликтүү бюджетти да толтурат. 7. Телемост аркылуу алыста турган эки шаардагы адамдар түз эфирге чыгышып, сүйлөшүп, пикир алышып жатканы көнүмүш иш болуп бара жатат.

§ 29. ДИАЛЕКТИЛИК БАЙЛИКТАРДАН ТУУРА ПАЙДАЛАНУУ АРКЫЛУУ БАЙЫШЫ

Ар бир элдин адабий тили анын диалектилик байлыктарынын эсебинен да толукталып турат. Адабий жактан калыптанган улуттук тилдин бир нече диалектиси болот. Диалекти дегенибиз — адабий тилдин нормасынын фонетикалык, морфологиялык, лексикалык жактан айырмаланып, белгилүү бир аймакка гана тиешелүү болуп турган өзгөчөлүктөрдүн жергиликтүү жалпылыктары. Кыргыз тилинин үч диалектиси бар. Алар: түштүк-чыгыш, түштүк-батыш жана түндүк диалектиси (Б. М. Юнусалиев. Кыргыз диалектологиясы, Ф., «Мектеп», 1971). Ошондой диалектилерде, б. а. чектелген аймактарда гана колдонулуп, адабий тилден айырмаланган сөздөр **диалектизмдер** деп аталат. Ал диалектизмдердин адабий тилде синонимдери жоктору же абдан кеңири колдонулгандары адабий тилге кирип, анын лексикасын байытат.

Мисалы: *десте* (гүл десте, мурда «букет» деп да жүргөнбүз), *дарче* (терезенин четиндеги кичинекей ачылма, мурда «форточка» деп айтылчу), *кардар* (сатып алуучу катары кайрылган тарап), *замбар* (замбил деп да коюучубуз), *шып* (муну түндүк диалектиде кээде адабий тилдеги басылмаларда «потолок» деп айтылган учурлары бар эле), *дализ* (коридор), *палек* (коон, дарбыздын сабагы), *гозо пая* (пахтанын сотосу), *пакза* (сокмо дубалдын катмары), *сойго* (эгин отоочу курал), *загыра нан* (жүгөрү унунан жасалган нан), *жабан* (сандыктын түрү), *сынч* (дубалдын арасына коюлган жыгач), *азил* (тамаша), *маараке* (аш-тойлор, юбилейлик аземдер), *мис табак* (тамак-аш салынуучу жезден жасалган табак), *пакта* (кебез), *парасат* (аң-сезим, акыл-эс, андап билүү), *бейпил* (тынч, мамыр-жумур, эч нерседен капарсыз), *дидар* (өн, жүз), *алээм* (ичи күйүү, өзүндө жокко же өзү аткара албаганына ичи күйүп, бушайман болуу), *почок* (коон, дарбыздын жегенден калгандагы кабыгы),

 кунжара (чигиттен, күн карамадан д. у. с. өсүмдүктөрдөн май чыгарып алгандагы калдыгы), *андава* (шыбак шыбоодо колдонулуучу курал-аспап), *ак жубаз* (күрүч актоочу жай жана ага кектөөчү шаймандары) д. у. с.

54-көнүгүү. Төмөндөгү сүйлөм топтомдорун окуп чыгып, кайсы сөздөрдүн диалекти аркылуу адабий тилге кирип, азыркы учурда активдүү колдонулуп жүргөндөрүн дептеринерге көчүрүп жазып, ал боюнча өз пикиринерди айтып, маанисин чечмелеп бергиле.

1. Ошондо он эки кыз 1-класстын астанасын бирге аттаган элек, азыр ошолордон үчөөбүз гана калдык. (*К. Бобулов.*) 2. Той кызматындагы аялдардын экөө бир-бирден мис чылапчын, жаркыраган мис абдесте көтөрүп кирип келишти. 3. Анын ийниндеги мизи жалтылдаган байтешеси оной уста эмес экендигинен кабар берип турду. Сяягы жанындагы тамтыгы кеткен боз жегдечен жигит экөө мардикер болуп жүргөн окшойт. (*М. Абдукаримов.*) 4. Төрүбүздө шыпка жете жыйылган үч мээрап жүк үйүбүздүн көркү. 5. Пешайбандын кыбыла жак бурчундагы чарпаяда бостек төшөлгөн орун салынган. 6. Сайдан өткөн соң аттан түшпөй эле, көк моюн шишени койнунан алып чыгып, «келгиле бир аздан сеп этип алалы» деди. (*Ш. Абдыраманов.*) 7. Бий өзүнүн өкүмдарлыгын, каардуулугу менен гана эмес, пакизалиги менен да беркилерден айырмаланып турду. 8. Кыштоодо калгандар негизинен жер айдап, эгин эккен чарбакерлер болучу. (*М. Абдукаримов.*)

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫНЫН БАЙЫШЫНЫН ТЫШКЫ БУЛАКТАРЫ

 Ар кандай тилдин лексикасынын байышы башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн эсебинен да жүрөт. Анткени эл тарыхтын бардык учурларында экинчи бир эл менен маданий байланышта, экономикалык жактан карым-катнашта болуп келген. Коомдун өнүгүшүндөгү бир улут менен экинчи улуттун мындай байланыштары алардын тилинин сөздүк корлоруна кошулуп, лексикасын байыткан. Андай көрүнүштөр коомдук өнүгүүнүн түрдүү тармактарынан байкалат. Тактап айтканда, бир тилден экинчи тилге өткөн же кабыл алынган сөздөр дыйканчылыкка, мал чарбачылыгына, багбанчылыкка, курулуш иштерине, көркөм өнөргө, саясатка, жоокерчиликке, соодага, өнөр жайына, техникага, илим-билимге д. у.

с. байланыштуу өткөн. Сөздөрдүн мындай жол менен кабыл алынышы кыргыз тилинде эң арбын учурайт. Ал кыргыз тилинин лексикасынын байышынын тышкы булагын түзөт.

Кыргыз эли өзүнүн тарыхында ар түрдүү доорлордо ар башка улуттар, элдер, мамлекеттер менен алака-катнашта болгондуктан, кабыл алынган сөздөр да ошол турмуштун кайсы тармагында аралашкандыгына байланыштуу сөздөр менен ырасталып турат. Алсак, иран-перси тилинен курулуш, дыйканчылыкка, араб тилинен динге, монгол тилинен мал чарбачылыгына, орус тилинен техникага, илим-билимге байланыштуу сөздөрдүн арбын учурашы жогоруда айтылгандарды ырастайт. (Башка тилдерден кирген сөздөр ушул айтылган багыттар менен эле чектелбейт. Андай сөздөр турмуштун бардык тармактарынан жолугушу мүмкүн.)

§ 30. ОРУС ТИЛИНЕН КИРГЕН ЖАНА ОРУС ТИЛИ АРКЫЛУУ КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыз тилинин лексикасында орус тилинен тикелей кирген же кабыл алынган, ошондой эле ал тил аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөр арбын. Бул көрүнүш кыргыз элинин тарыхый жолунун сонку учурларында, айрыкча, XIX кылымдын акырындагы жана XX кылымдын ичиндеги байланышы жана жанаша жашоосу менен түшүндүрүлөт.

Мисалы: *керебет, завод, актив, поезд, меш, ашмушке чай, болуш, агроном, машина, алфавит, адрес, үстөл, пароход, соко, чиркөө, цифра, банк* д. у. с.

Кыргыз тилине орус тилинен кабыл алынган сөздөрдү негизинен эки доорго бөлөбүз.

1. 1920-жылдарга чейин кабыл алынган сөздөр.
2. 1920-жылдардан кийин кабыл алынган сөздөр.

Илим-билимге, искусствого, курулушка, адабиятка, техникалык жетишкендиктерге д. у. с. байланыштуу көптөгөн сөздөр орус тили аркылуу кыргыз тилине кирген. Ал сөздөрдүн дээрлик бардыгы советтик доордо кабыл алынгандыктан тыбыштык өзгөрүүлөргө дээрлик учураган эмес.

Мисалы: *поэзия, либретто, морфология, театр, архитектура, этаж, аэрофлот, полиартрит, симфония, дирижер, актер, конституция, парламент, президент, конгресс, автомобиль, атмосфера, космос, фонд, аксиома, спорт, пейзаж, авангард, экран* д. у. с.

55-көнүгүү. Төмөнкү тексттен кыргыз тилинин лексикасына орус тили аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдү тапкыла, маанисин түшүндүргүлө. Мисалы: лексикология — грек сөзү. «Лексикос» — сөз деген маанини билдирет, «логос» — илим деген мааниде. Экөө биригип сөз жөнүндөгү илим, т. а., сөздөрдү окутуп үйрөтүүчү тил илиминин бир салаасы.

КОСМОС

Биз аба менен дем алабыз, аба катмары атмосфера деп аталат. Атмосферанын катмары бир нече жүздөгөн километр бийиктикке чейин гана жетет да, андан ары абасыз аалам башталат. Ошол мейкиндикти космос деп атайбыз.

Эгерде биз айга саякат жасай турган болсок, жолубуз эки бөлүктөн турар эле: анын биринчи бөлүгү — атмосфера катмары, экинчи бөлүгү космос мейкиндиги болмокчу. Жерден жогору көтөрүлгөн сайын салмагыбыз азая берет жана салмаксыздык абал пайда болот. Мисалы, он килограмм жүктү 13 миң метр бийиктикке көтөрүп алып чыга турган болсок, анда ал жүгүбүз бир килограмм гана болуп калар эле. («Кыргызын».)

56-көнүгүү. Текстти окуп чыгып, андагы которуу (калька) жолу менен жана орус тили аркылуу кабыл алынган сөздөрдү көрсөткүлө.

ОТУН ЖАНА АНЫ КҮЙГҮЗҮҮНҮН ЫКМАЛАРЫ

Отундун түрлөрү. Практикада отундун — катуу, суюк жана газ абалындагы үч түрүн пайдаланышат. Катуу отундарга антрацит, таш көмүр, күрөң көмүр, күйүүчү сланецтер, чым көң жана жыгач кирет.

Отундун сапаты анын жылуулук пайда кылуучу жөндөмдүүлүгүнө, б. а. 1 кг отун күйгөндө бөлүнүп чыккан жылуулуктун саны менен аныкталып белгиленет. Отун көмүртекке канчалык бай болсо, анын жылуулук пайда кылуу жөндөмдүүлүгү ошончолук жогору болот.

Казылып алынуучу көмүрлөр отун түрүндө гана пайдаланылбайт. Казылып алынган көмүрдүн 1/4 ине жакынын абаны катыштырбай ысытышат (пиролиз). Натыйжада коксту жана пластмассаларды, боёкторду, дарылык заттарды ж. б. үчүн пайдаланылуучу ар кандай заттарды алышат.

Суюк отунга нефтини кайра иштетүүнүн продуктулары: бензин, керосин, мазут ж. б. кирет. Нефтинин жана анын продуктуларынын жылуулук пайда кылуу жөндөмдүүлүгү өтө чоң болот.

Өнөр жайда катуу отунду үзгүлтүксүз иштей турган мештерде күйгүзүшөт. үзгүлтүксүздүк принциби кыймылдуу колосник торчосунун жардамы менен ишке ашат, ага катуу отун үзгүлтүксүз берилип турат.

(9-класстын «Химия» окуу китебинен алынды).

§ 31. ОРУС ТИЛИНЕН 1920-ЖЫЛДАРГА ЧЕЙИН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

XIX кылымдын аягында орус калкынын кыргыз жергесине келип отурукташа башташы кыргыздар менен орустардын карым-катнашта жашоосуна шарт түзгөн. Натыйжада, алардын жаңы жерге келип, тиричилигин өткөрүүгө байланыштуу колдонгон буюмдарына, шаймандарына, административдик бөлүүгө байланышкан сөздөр, бир топ сөздөр жергиликтүү элдин да тилинде колдонула баштаган. Натыйжада орус тилинен кыргыз тилине бир топ сөздөр кирген. Ал сөздөрдүн басымдуу бөлүгү айыл-чарба шаймандарына, үй буюмдарына, административдик бөлүүлөргө тиешелүү болгон жаңы түшүнүктөргө байланыштуу.

Мисалы: *саржан, бороз, каамыт, боожу* (айыл чарба шаймандары), *үстөл, керебет, самоор* (үй буюмдары), *батинке, шапке, купайке* (кийим-кечелер), *болуш, ыстарчын, үйөз же ойоз* (кызмат жана аймактык атоо), *жарманке, көпөс, сөлкөбай* (соода-сатыкка байланыштуу) д. у. с.

Ар бир тилдин өзүнө тиешелүү мыйзам ченемдүүлүгү (ички мыйзамы) болот. Ага байланыштуу башка тилден кабыл алынган сөздөр кабыл алган тилдин өзүнүн ички мыйзамына баш ийүү аркылуу айрым тыбыштык өзгөрүүлөргө учурайт. Алсак, самоор деген сөз орус тилиндеги *самовар, жарманке* (орусча ярмарка), *ыстарчын* (орусча старшина), *каамыт* (хомут), *соко* (соха), *болуш* (волость) деген сөздөр. Алардагы тыбыштык өзгөрүүлөр али орус тилинин тыбыштык системасына көнө электиги жана кыргыз тилиндеги мыйзам-ченемдүүлүктөр менен түшүндүрүлөт.

Мисалы: орусча «*церковь*» деген сөздү кыргыз тилинде сүйлөөчүлөр дароо өздөштүрүп кете албастыгы табигый көрүнүш. Себеби, биринчиден, кыргызда ц тыбышы мурда болбогон, аны сөз башында айтууга да тилдик аппараттар көнбөгөн. Натыйжада, өз тилине ыңгайлаштырылып — «*чиркөө*» деп алынганы ыңгайлуу, айтууга жеңил болду. «*Бөтөлкө*» деген сөз орус тилинде «*бутылка*»

болуп айтылат, бирок кыргыз тилинде үндүүлөрдүн үндөшүүсү күчтүү болгондуктан, **у, ы, а** тыбыштарынын айтылышы эриндин катышы жана жаактын ачылышы боюнча да бири-биринен айырмалангандыктан, аларды бир эле сөздө айтуу кыйын. Ошондуктан андай ар түрдүү мүнөздөгү үндүү катышкан сөз кыргыз тилинде бири-бирине жакындашып, окшошуп айтылып, өзгөрүүгө учурайт. Бул сөздөгү **у, ы, а** тыбыштары айтууга оңтойлошуп, баары өө тыбышына өтүп, «бөтөлкө» болуп өзгөрүп кеткен. «Көпөс» деген сөз да орус тилиндеги «купец» деген сөздөн алынган. Мында да **ц** тыбышынын жоктугунан жана үндөшүп окшошуунун таасиринен «көпөс» болуп тыбыштык жактан өзгөрүүгө учураган. «Боожу» деген сөз да (орус тилинде «вожжи» — сокого же арабага чиркелген аттарды алыстан башкарып алып жүрүүчү тизгин сымал узун жип), биринчиден сөз башында **в** тыбышынын келбестиги, экинчиден **ж** тыбышынын катар айтылбасы, үчүнчүдөн, үндөштүк (сингармонизм) мыйзамынын таасири менен ушундай өзгөрүүгө учураган.

Башка тилдердеги, айрыкча, орусча сөздөрдү тыбыштык жактан өзгөртүп, кыргыз тилинин ички мыйзамына (табиятына) ылайыктап алуу негизинен Октябрь революциясына чейинки мезгилге тиешелүү.

57-көнүгүү. Текстти окуп чыгып, андагы Октябрь революциясына чейин кыргыз тилине орус тилинен кирген сөздөрдү таап, кандай тыбыштык өзгөрүүлөр менен кабыл алынганын айтып бергиле.

Быйыл жети жылдын жүзү болду. Орусиядан келген мужуктардан соко айдаганды өздөштүрүп, кара топурактуу кыртыштары бар жерлерге картөшкө эге баштадык. Ойоз, кантон деген бөлүштүрүүлөргө кулагыбыз бышып, өз ыстарчындырыбызды, болуштарды ажырата билип калдык. Келгендердин керебетине кериле жатып, үстөлүнө өбөктөп, бөлөлөрүн бөлө жешкен учурлар болду. Кантсе да, алар өнөргө жакын эл келет экен, соколорду көбөйтүп, буурсундар азайды, олдоксон моюнтуруктар жылма каамыттарга алмашылды.

Көл кылаасында жана Чүй боорунда отурукташкандар көбөйүп, кээ бир селолордо орус-тузем мектептери ачылды. Токмок жана Караколдо чиркөө курулуптур дегенди угуп, аны көрүү үчүн атайын ат арытып баргандар да болгон. Орустардын акчасынан сөлкөбайларды кыргыз кыздары боо тактырып, көкүрөгүнө кадап, кооздук үчүн пайдаланышса, ага келгиндер баш чайкашып, таң калышар эле. А түгүл кээде «Бул

ак падышанын акча бирдиги, аны бузсанар түрмөгө түшөсүнөр» деген сөздөн улам, аларды кайрадан чогултуп алышып, көз көрбөс жерге бекиткендер кезиккен.

Келгиндер менен жергиликтүүлөрдүн ынтымагы он бешинчи, он алтынчы жылдары бузула баштады. Анткени ошол жылдары жергиликтүү элден солдатка алуу маселеси коюлуп жаткан болчу. А түгүл, буга каршы айрым ойоздордо нааразылык билдирген көтөрүлүштөр да чыгып кеткендиги айтылып жатты.

Биз, 14—15 жаштар чамасындагы балдар, ата-энебиздин «эч кайда чыкпай отургула» дегенине карабай, шаардагы казарма аянттындагы атчандар атрияты турчу жерге бардык. Саат 10 го жакын чиркөөдө коңгуроо чалынып, эл ошол жакка сүрүлдү. Ал жерде ойоз начальниги Иванов элге кайрылып сүйлөп жатты.

(X. Карасаев.)

§ 32. 1920-ЖЫЛДАРДАН КИЙИН ОРУС ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыз тилинин лексикасынын байышына Октябрь революциясынан кийинки мезгилдеги орус тилинен кабыл алынган сөздөргө өзгөчө орун тиешелүү. Анткени бул мезгилде бул эки элдин ортосундагы карым-катнаш абдан кеңейип, илим-билимге, маданиятка, техникага, өндүрүшкө, саясатка байланыштуу көптөгөн сөздөр кыргыз тилине кирди.

Мисалы: завод, бригада, кооператив, трактор, станция, реформа, сезон, станок, совхоз, цех, класс, норма, самолет, закон, район, консерва, квартира, повесть, художник д. у. с.

Орус тилинен кыргыз тилине кабыл алынган сөздөр абдан көп. Ошону менен бирге — ал сөздөрдүн бир тобу орус тилине да башка тилдерден кирген сөздөр. Алардын кыргыз тилине келиши орус тили аркылуу ишке ашып жатат. Ошондуктан андай сөздөрдү кыргыз тилине башка тилдерден орус тили аркылуу кабыл алынган сөздөр деп атайбыз.

Мисалы: поэзия, республика, конституция, премьер, музыка, архитектура, грамматика, пионер, спорт, рекорд, кодекс, комбайн, гений, глобус, база, атлас, архив ж. у. с.

58-көнүгүү. Төмөндөгү текстти окугула да, кайсы сөздөрдү кабыл алынган сөздөр деп эсептеринерди көрсөтүп, себебин айтып бергиле.

ДЕМОКРАТИЯ ДЕГЕН ЭМНЕ?

Биздин заманга чейинки V кылымдагы Афинада алгачкы демократия — элдик башкаруу пайда болгон. Сөздүктө «демократия — бул башкаруунун элдик формасы, ал эң жогорку бийликке жана эл бийликти өзү же өзүнүн эркин шайлоо системасында шайланган өкүлдөрү аркылуу ишке ашырат» деп аныкталат. Авраам Линкольдун айтуусунда, «Демократия — бул эл үчүн өзү ишке ашырган элдик башкаруу».

Эркиндик жана демократия, адатта бири-бирин алмаштыра алган түшүнүктөр, бирок алар синонимдүү сөздөр эмес. Демократия — чындыгында эле эркиндик жөнүндөгү идеялар менен принциптердин топтому, бирок, ал ошол учурда узак мезгил аралыгындагы калыптанган практикалык нормалар менен процедуралардын да топтому болуп саналат. Кыскача айтканда, демократия — бул эркиндикке мыйзамдык статус берүү.

Демократия түз жана өкүлчүлүктүү деген эки негизги категорияларга бөлүнөт. Түз демократияда атуулдар шайланган же бекитилген расмий адамдардын ортомчулугусуз эле коомдук чечимдердин кабыл алынышына катыша алат.

Мындай система салыштырмалуу аз сандагы адамдар болгон учурда, маселен, тил табышуу же көпчүлүк добуш менен маселе талкуулап жана чечим кабыл алуу үчүн бир бөлмөдө чогула алган жергиликтүү уюмдарда колдонулушу мүмкүн.

Өзүнүн татаал жана көп сандуулугунан улам азыркы коомдун түз демократияны ишке ашырууга мүмкүнчүлүктөрү аз.

Өкүлчүлүктүү демократия бүгүн саясий чечимдерди, мыйзамдарды, коомдук жыргалчылыкты көздөгөн программаларды кабыл алуу максатында расмий өкүлдөр шайлоочу 50 миң калкы бар шаар үчүн да, 50 миллион калкы бар мамлекет үчүн да, демократиянын эң ылайыктуу формаларынын бири болуп калды. (*«Кыргыз Туусу»*.)

59-көнүгүү. Текстти окуп чыгып, андагы орус тилинен кабыл алынган сөздөргө талдоо жүргүзүлө.

ТАБИЯТТЫ КОРГОО

Бул маселе XX кылымдын аягында дүйнөлүк проблемага айланып отурганын ар бир адам жүрөгү менен туюп турат. Анткени адам тагдыры менен табият тагдыры бири-биринен ажырагыс. Кийинки учурда

суу булганып, жер химикаттарга ууланып, эрозияларга учурап жаткандыгы көз алдыбызда болууда.

Чынын айтканда, кийинки учурда жашоо тиричилигибизде экология маданиятына жетише албай жатабыз. Келечек муундарыбызга жаратылышка болгон мамилесинин маданиятын көтөрмөйүнчө биз көп нерселерди жоготуп, жашообуз депрессияга учурашы мүмкүн.

Учурда илимий-техникалык прогресс кысымын көрсөтүп жаткан кез. Аны пайдалануунун техникасын так сактабасак көптөгөн кырсыкка учурашыбыз мүмкүн. Буга уу-химикаттарды самолёт менен чачуудан өсүмдүктөр гана эмес канаттуулар, айрым майда жаныбарлар, атүгүл адамдар да зыян тартканына күбөбүз.

Жаратылышты коргоо барган сайын саясий, эл аралык мааниге ээ болуп баратат. Ошондуктан экология проблемасы бир эле элдин же өлкөнүн иши эмес, бир нече мамлекеттердин биргелешип иш алып баруусун талап кылат. Алсак, Арал деңизинин маселеси буга күбө. Ага жетүүчү дарыялар кийинки мезгилдерде айыл чарба өсүмдүктөрү үчүн көп пайдаланылып, деңизге куйбай калууда. Натыйжада, деңиз улам соолуп, кургак туз чандары айлананы каптап, табият жабырланып, жаратылыштык катастрофа күтүлүүдө. Аны болтурбоо үчүн табияттагы тең салмактуулукту сактоо зарыл. (А. Жутакеев.)

§ 33. АРАБ ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыз тилинин лексикасында көптөгөн араб сөздөрү учурайт. Алардын басымдуу бөлүгү төл сөзүбүздөй болуп бекем синип кеткен. Анын себеби, биринчиден, араб тилинен алынган сөздөр мындан бир нече кылымдар илгери болуп, арадан көп убакыт өткөндүгүндө болсо, экинчиден, ал сөздөрдүн көпчүлүгү тыбыштык өзгөрүүгө учурап, эне тилибиздин ички мыйзамдарына ылайыкташып кеткен.

Араб тилинен алынган сөздөр көбүнчө дин, илим, саясат, д. у. с. түшүнүктөргө байланыштуу экендигин тилдик фактылар ырастап турат. Ушуларды эске алуу менен бирге араб тилинен кирген сөздөрдү төмөнкүдөй топторго бөлүп карасак болот.

1. Динге байланыштуу сөздөр: *намаз, имам, молдо, орозо, айт, арбак, сопу, дуба, сооп, тозок, кайып, ажал, ажы, азезил, акырзаман, бата, зекет, битир, кыбыла, кыямат, арам, күнөө, тобо, шайтан, шарыят, ыйман, келме, даарат, кадыр түн, казат* ж. у. с.

2. Илимге, сабаттуулукка, тарбия-таалимге байланыштуу сөздөр: *алиппе, арип, кат, китеп, адабият, мектеп, мударис, илим, сабат, тарбия, кагаз, калем, насаат, нускоо, санжыра, аалым, каниет, акыйкат, адеп, насаат, нускоо, куш кат, касиет, ызат, ибарат, зээндүү, канаат, сабыр* д. у. с.

3. Коомдук-саясий түшүнүктөрдү билдирген сөздөр: *мамлекет, мекеме, саясат, укук, жаза, жамаат, казына, арыз, өкүм, өкүмөт, алака, медресе* д. у. с.

4. Кесипти, кызматты билдирген сөздөр: *касап, табып, мугалим, дүкөнчү, өкүл, аким, сыйкырчы* д. у. с.

5. Ар түрдүү заттардын атын билдирүүчү сөздөр: *имарат, мата, айбан, арак, пил, атыр, мунара, саат, алкым, дүрбү, халва, нур, такыя, тумар*, д. у. с.

6. Абстракттуу түшүнүктөрдү атаган сөздөр: *айла, акыбет, бакыт, балакет, зыйнат, махабат, убайым, нике, касиет, максат, кыял, карып, урмат, кайрат, куса, дөөлөт, тагдыр, ажайып, айран (таң калуу), насыя, санаа, каада, нээт* ж. б.

Араб тилинен кабыл алынган сөздөрдүн көпчүлүгүн төл сөздөрдөн айырмалоо кыйын. Айрымдары гана келгин сөз катары байкалбаса, көпчүлүгү кыргыз тилинин табиятына ылайыкталып, өзгөрүп кеткендиктен, аларды келгин сөз деп бөлүп көрсөтүү кыйын. Ал сөздөрдүн тыбыштык өзгөрүүгө учураганы этимологиялык жактан (сөздөрдүн келип чыгышын, өнүгүшүн) иликтегенде даана көрүнүп турат. Аларга байкоо жүргүзүү үчүн төмөнкү таблицага көңүл буралы.

60-көнүгүү. Ангемени окуп чыгып, андагы араб тилинен кирген сөздөрдү көрсөткүлө.

Адатта адамдын башкаларга жасаган камкор мамилеси «оң көзүн салуу», «көз кырын салуу», ал эми кайдыгер, салкын мамилеси «бир көзүн аса, бир көзүн баса карады», жек көрүү сезими «көзүнүн төбөсү менен карады», «көрөйүн деген көзү жок, айтайын деген сөзү жок» деп сыпатталат. Кыргыз элинин тарбиялоонун мааниси жөнүндөгү түшүнүктөрүн ар тараптуу андап билүүдө «кемелине келтирүү», «баралына келтирүү», «эрезеге жеткирүү» сыяктуу сөздөр да өзгөчө мааниге ээ.

К.К. Юдахиндин Кыргызча-орусча сөздүгүндө «барал» — эр жеткендик, толук жетилүү деп түшүндүрүлөт. Демек, «баралына келтирүү», «баралга жеткирүү» деген түшүнүктөр, төгөрөгү төп, жигит катары же-

тилди рүү деген маанини билдирип, көбүнчө уул балдарды тарбиялоо, өстүрүү процессин мүнөздөйт.

Ал эми «кемелине келтирүү» деген түшүнүк кыз-уландын кайрат, күч, рухий маданият, өнөр жагынан өнүгүп-өсүп калыптангандыгынын чен өлчөмү катары мүнөздөлөт.

Кыргыз фольклорундагы «санат», «насыят», «терме», «нуска», «үлгү», «үгүт» ырлары да генезиси элдин түшүнүгүндөгү колдонулуп келинген ар кандай семантикалык мааниси жагынан, элдик тарбия-таалим деген түшүнүккө тамырлаш. Алсак, «санат», «насыят айтуу», «үлгү», «өрнөк», «адеп көрсөтүү», «нуска сөз айтуу» сыяктуу түшүнүктөр жаштардын жан дүйнөсүнө небактан калыптанган, аныкталган, такталган абийир-ар, адеп-ыймандуулуктун жол-жобо, эреже тартиптерди сиңирүүгө байланышкан улуулардын педагогикалык иш-аракетин туюнтат. Албетте, санат-насыят айтуу табиятынан даанышмандык нускасы бар, турмуштук тажрыйбасы мол карыялардын гана энчиси болгон. Ал бара-бара акындар чыгармачылыгын чырайына чыгарып, этикалык, дидактикалык жанр катары өркүндөп-өнүгүүгө ээ кылган. Демек, санат-насыят айтуу үлгү көрсөтүү, нуска болуу, мазмуну жагынан да, чөйрөсү жагынан да бир топ масштабдуу келет.

Кыргыз тилинде адамдын тарбиялангандыгын, маданий көрөңгөсүн мүнөздөп көрсөтүп турган терминдер да арбын. Түшүндүрмө сөздүктөрдө «каада», «салт» деген түшүнүктөр түгөйлөш катары чечмеленген. Ал эми «каадалуу» деген сөз адамдын ички тартибин, адебин, жүрүш-турушун сыпаттоо маанисинде колдонулат.

Элдик кыз каадасы, уул каадасы, жигит каадасы, келин каадасы, байбиче каадасы, аксакал каадасы өз-өзүнчө жиктелип айтылат. Дегинкиси «каадалуу» деген түшүнүк, ар ким өзүнүн жаш курагына, турмуштагы ордуна, вазийпасына ылайык адеп-тартипке, акыл-тажрыйбага, жүрүм-турум маданиятына ээ болуу зарылдыгын шарттайт. («*Заман Кыргызстан*».)

§ 34. ИРАН-ФАРС ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыздар XI кылымга чейин эле иран (фарсы) тилинде сүйлөгөн калктар менен аздыр-көптүр экономикалык байланышта болгон. Натыйжада ал тилден кыргыз тилине, дыйканчылыкка, багбанчылыкка, курулушка, соода-сатыкка, кол өнөрчүлүккө жана абстракттуу түшүнүктөргө байланыштуу сөздөр кабыл алынгандыгын

жана алардын көпчүлүгү төл сөзүбүздөй болуп сиңип кеткендигин тилдик фактылар далилдеп турат.

Мисалы: *душман, датка, кошомат, наристе, кодур, кемпай, деңгене, бак, багбан, март, балит, бейтап, дидар, жекшемби, шаршемби, зергер, көчө, перзент, дос, осмо, сирке, тараза, устун, устат, чоро, шакирт ж. у. с.*

Иран-фарс тилинен кирген сөздөр төмөнкүдөй тематикалык топторго бөлүнөт:

1. Багбанчылыкка байланыштуу.

Мисалы: *мөмө, шабдалы, мейиз, анар, бак, дарак, тыт, шак ж. б.*

2. Жашылча жана тамак-ашка байланыштуу.

Мисалы: *дарбыз, бадыраң, сабиз, шалгам, түрп, мурч, мастаба, палоо, сирке д. у. с.*

3. Дыйканчылыкка байланыштуу.

Мисалы: *пахта, жүгөрү, күрүч, зыгыр, чааракер, кырман ж. б.*

4. Курулушка жана өнөргө байланышкан сөздөр: *дубал, устун, сынч, терезе, шыйпаң, уста, шакирт, зергер, өнөр, шаар, айкел, пурсат, шып.*

5. Ар түрдүү буюмдарды, металлдарды туюндурган сөздөр: *кулпу, дукарт, кетмен, дасторкон, шише, сымап, тукаба, килем д. у. с.*

6. Соода-сатыкка байланыштуу сөздөр: соода, тараза, арзан, кардар ж. б.

Мындан башка ар түрдүү түшүнүктү билдирген сөздөр бар. Аларга төмөнкүлөрдү кошсок болот: *майдан, балбан, укук, чарба, мейман, наабай, кептер, жөжө, келбет, дарт, күчала, чилде, бечара, капа, чейрек, осмо, үлпөт, жоро ж. у. с.*

Кээ бир учурларда араб тилдеринен кабыл алынган сөздөрдү иран-фарсы тилдеринен ажырата билүү биз үчүн кыйын. Анткени, биринчиден, иран, араб тилдериндеги көп сөздөр эки тилде тең учурайт жана бирдей мааниде колдонулат. Буларга айрыкча диний, тарбия-таалим, илим-билим, маданият тармактарына тиешелүү сөздөрдү кошууга болот.

Мисалы: *парасат (аң-сезим), айкел* (таштан жасалган адам келбети), *кагаз, дептер, алиппе* (алифбэ), *устаз* (устат), *дүнүйө, кубат, сапар, кодур* (эгилбестен өзү чыккан дан) ж. у. с.

Иран-фарс тилинен кирген сөздөр да араб тилинен кабыл алынган сөздөрдөй кыргыз тилинин ички мыйзамдарына баш ийдирилип, тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган. Алсак: *хафта-апта, чахар-рэк-чейрек, шафтолу-шабдалы, шогирд-шакирт, гува-күбө, гуман-*

 күмөн, устад-устат, сафар-сапар, умид-үмүт, инсоб-нысап, шоир-шайыр, худра-кодур, хушомад-кошомат, капил-кепил, гориб-карып (элинен ажырап, алдан күчтөн тайып, жардамга муктаж болгон абалдагы адам), хахим-аким, фалакэт-балакет, афэнде-апенди ж. у. с.

61-көнүгүү. Төмөндө берилген текстти окуп чыгып, андагы иран-фарс тилинен кирген сөздөрдү бөлүп бергиле. Бул көнүгүүнү аткарууда сөздүктөрдү пайдалангыла.

УМАЙ ЭНЕНИН КОЛУ

Жер шарында жашаган калктардын көпчүлүгүндө энелерди жана жаш балдарды коргогон, дайыма руханий жактан колдоого алып турган аял кудайлары, пайгамбарлары, легендарлуу ыйык энелери болгон. Маселен, египеттиктерде «Исида», вавилондуктарда «Иштар», финикиялыктарда «Астарда», байыркы Индиянын жергиликтүү калктарында «Аи» ыйык энелердин ролун аткарган. Ал эми Борбордук Азияда, Түштүк Сибирде жана Саян-Алтай аймактарында жашаган байыркы түрк калктарында бул сыяктуу касиеттүү эне «Умай» (Умай эне) деп аталган.

Эгерде биз этнографиялык материалдарга көз чаптырсак, анда «Умай эне» жөнүндөгү түшүнүктөр жана аны менен байланыштуу аткарылган ырым-жырымдар байыркы кыргыздардын үй-бүлө турмушунда кенен орун алгандыгын көрөбүз. Маселен, жаңы төрөлгөн баланын куймулчагындагы тубаса көк такты кыргыздар «Умай энеси уруп кетиптир» дешип кубанышып, жакшылыкка жорушкан. Жаш баласынын бетин эртең менен жууп жатканда айрым энелердин: «Мурунку убакта балдар түнүчүндө уктап жатканда Умай энеси келип жууп койчу эле», — деген сөздөрүнөн касиеттүү эненин балдар жөнүндөгү камкордугун байкоого болот. Умай эненин жардамына, айрыкча, боюнда бар аялдар, төрөт мезгилинде, балдарды оорудан жана башка ар кандай кырсыктардан сактап калуу үчүн өткөргөн ырым-жырымдарында кайрылышкан. Балдарды бир жакка жөнөткөндө энелери: «Умай энеңе тапшырдым», — деп сөзүн аяктаган.

§ 35. МОНГОЛ ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

 Кыргыз тилинин лексикасында монгол тилинен кабыл алынган сөздөр да арбын учурайт. Бул кыргыз эли менен монголдордун өткөн турмушундагы тарыхый байланыштын болгондугунан кабар

берет. Ал сөздөрдү иликтей келгенде алардын архаизмге айланып, азыраак колдонулгандары да, азыркы учурда эки тилде тең бирдей мааниде активдүү колдонулгандары да бар. Ырас, алардын да азыр-көптүр тыбыштык өзгөрүүлөргө учурагандыгына күбө болобуз.

Кыргыз тили менен монгол тилиндеги сөздөрдү тыбыштык түзүлүшү, айтылышы, лексикалык мааниси бирдей болгон сөздөр биздин сөздүк корубузда арбын учурайт. Аларды монгол тилинен кыргыз тилине же, тескерисинче, кыргыз тилинен монгол тилине кабыл алынган деп кесе айтуу кыйын. Анткени тилдердин өнүгүү тарыхынан байыркы учуру алардын алтай тилдеринин тобуна кирген, түбү бир экендиги тууралуу илимий иликтөөчүлөрдүн жыйынтыктары бар. Ага караганда айрым сөздөрдүн эки тилде бирдей мааниде, бирдей тыбыштык түзүлүштө учурагандыгы мыйзамченемдүү. Бирок ошондой болсо да, орто кылымда монгол тилинен кыргыз тилине көптөгөн сөздөрүн өткөндүгү окумуштуулар тарабынан ырасталган.

Мисалы: *төркүн, абысын, кары (колдун жогорку бөлүгү), буура, субай, дөнөн, аргымак нокто, токум, көгөн (козу байлачу), ирик, шири, тулуп, жейрен, бөкөн, деңиз, тозоң (чаң), алтын, жебе, чирке, нарында (майдалап этти тууроо), нөкөр (жолдош жигит, аскер маанисинде), көлүк (ат көлүк аманбы?), чулу (бекем, нык, масса), тул (жесир), көмөлдүрүк ж. у. с.*

Арабча айтылышы	Кыргызча өздөштүрүлгөнү	Арабча айтылышы	Кыргызча өздөштүрүлгөнү
Хаял	кыял	Хасил	асыл
хазиз	азиз	хушвакт	кушубак
хурмат	урмат	вакил	өкүл
галым	алым	мурад	мурат
тахлим	таалим	харам	арам
танинафас	танапис	сиясат	саясат
дүнүйа	дүнүйө	хат	кат
дүкан	дүкөн	хаки кат	акыйкат
хубайма	убайым	соваб	сооп
гүнах	күнөө	эхтияр	ыктыяр

62-көңүгүү. Төмөнкү сүйлөм топтомдорундагы кара тамга менен жазылган сөздөрдүн кайсы тилден киргендигин же кыргыз тилинен башка дагы кайсы тилдерде учураарын сөздүктөрдү пайдалануу менен аныктап бергиле. (Пайдаланууга төмөнкү сөздүктөр сунуш кылынат: 1. Х. Карасаев. Өздөштүрүлгөн сөздөр;

2. К.К. Юдахин. Кыргызча-орусча сөздүк; 3. К. Сейдакматов. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү; 4. В. Мусаева, Э. Ташбалтаева. Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча сөздүк).

1. Бул **аймакта Каракужур** жайлоосу бар. 2. Жылкычылар даван ашып, **Көкөмерен** суусуна жетип, жайыт алышты. 3. Малчылар бул жайлоого келгени сабаа толтура кымыз жасашып, **белен** тамактарын ортого салышып, ынтымакчылыктын ырахатына батышты. 4. Жегендери куурдак, **эжигей**, айланасы көйкөлгөн **сонун** шибер. 5. **Мөнгүдөн** башталган сууларга, тунук **арашандар Чоңкорумду** ылдый сыгылып келип, **Караколго** кошулат. 6. Шибер үстүнө салынган таар, кийизге **көлдөлөң** салынып, анда отурган ак сакал киши өз жакындарына керээзин айтып отурду. 7. Аркы четтеги чоң кемегеде боркулдап кайнаган этти карашып эки **бажа** өздөрүнчө кепке түшүшкөн. 8. Алардын бирөө суукка байымы жок өндөнөт, колунда мээлей, башында **малакай**. 9. Аркы **булундан** чоң мүйүздүү **серке** баштаган бир короо кой жайыттан кайтып келатты. 10. Боз үйдүн эскилиги жеткен **каалгасы** шамалга улам ачыла берди эле, ага **бакан** тиреп, бекем жаап коюп, ээси топтошкон кишилерди көздөй басып келди. 11 Ортодо отурган тегерек сакал мергенчи кечээги аңга барганын айтып, **олжолуу** кайтканына мактанып жатты. 12. **Аргымактын** жакшысы азыраак оттоп, көп жуушайт, Азаматтын жакшысы, азыраак сүйлөп көп тыңшайт.

Кыргыз лексикасынын баюу жолдору боюнча талдоолор

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн башка тилдерден киргендигин жана алар кандай жол менен кабыл алынгандыгын же эне тилибиздеги айрым сөздөрдүн маанилик жылыштарга кандайча ыкмалар аркылуу ишке ашкандыгын тактап-талдоо — лексиканын баюу жолдору боюнча талдоого кирет.

Мисалы: 1. *Атаны урматтасаң, баладан сый көрөсүң. (мак.)*
2. *Дасторконго көз чаптырсам анар, жүзүм, шабдалы, тандырга жабылган патир нан, болпойгон боорсоктор, берки четинде койкойгон бөтөлкө, тизилген стакандар туруптур. (К. Сактанов.)* 3. *Алкынган аттын көмөлдүрүгү күмүш бастырылган токулгасына жарашып турду. (Т. Касымбеков.)* 4. *Анын поэзиялык чыгармалары патриотизмге жык толгон. (О. Сооронов.)* 5. *Борбордук шайлоо комиссиясында бир жазуучу мүчө болуп катталыптыр.*

Биринчи сүйлөмдүн курамындагы «урмат» деген сөз араб тилинен кирген. Ал сөз эне тилибизге тыбыштык өзгөрүүгө учуроо менен кабыл алынып, азыркы учурда төл сөздөрдөй активдүү колдонулат.

Экинчи сүйлөмдө «дасторкон, анар, жүзүм, шабдалы, тандыр, патир нан» деген сөздөр иран-фарс тилдеринен, ал эми «бөтөлкө» «ыстыкан» деген сөздөр орус тилинен кабыл алынган. Албетте, буларда эне тилибиздин ички мыйзамына ылайыкташкан тыбыштык өзгөрүүлөр бар. Алсак, *дастурхан — дасторкон, шафтолу — шабдалы, бутылка — бөтөлкө, стакан — ыстакан* болуп өзгөргөн.

Үчүнчү сүйлөмдөгү «көмөлдүрүк, токулга» деген ат жабдыктары монгол тилинен кабыл алынган. Ал эми төртүнчү сүйлөмдөгү «поэзия, патриот» деген сөздөр кыргыз тилинин лексикасына орус тили аркылуу башка тилдерден тыбыштык өзгөрүүсүз кабыл алынган. Акыркы сүйлөмдөгү «борбордук, жазуучу, мүчө» деген сөздөр эне тилибиздин ички булактарынан аффиксация (морфологиялык) жолу менен — *жаз-уу-чу = жазуучу* болуп жаңы маанидеги сөз жасалса, борбор, мүчө деген сөздөрдүн маанилери кеңейип, жаңы түшүнүктү берип турат.

Эскертүү: Кыргыз лексикасынын баюу жолдору боюнча талдоо, сөздөргө толугу менен талдоо жүргүзүлбөстөн, анын бир гана багытын, т. а., ал сөздөрдүн кайдан келгендигин же кандай жолдор менен жаңы мааниге ээ болгондугуна гана көңүл бурулат. Ал эми лексикалык талдоодо ар бир сөздүн төл сөз же келгин сөз экендиги, алардын тике же өтмө мааниге ээлиги, синоним, антонимдик катарлары, жаңы же эскирген сөз экендиги, курамы ж. у. с. жактары эске алынат.

63-көнүгүү. Ангемени окуп чыгып, андагы башка тилден кабыл алынган сөздөргө кыргыз лексикасынын баюу жолдору боюнча жогору жакта көрсөтүлгөн үлгүнүн негизинде талдоо жүргүзгүлө.

«БААРЫНАН БАШТА СӨЗ БОЛГОН...»

Мезгил, убакыт деген учкул эле эмес, бир эле учурда айкөл, берешен, анан таш боор, мерез, мыкаачы да болот белем. Жазуучунун азыркы ал-ахыбалын карап туруп мына ушундай түпөйүл, кыжалат ой-сезимге кептелем. Кыргыз элинде Түкөмдөй адам өмүрүнүн өтөөр-кетээрлиги түгүл деле эч нерсеге кыйгыс кымбат, асыл инсандар аз,

саналуу гана да! (Кийинки кездерде алардын катары да кескин суюлуп бараткан сыяктуу). Ал убакыт дегениң дегениң ойлогон ойго койбой, ар бир ача аяк, жумуру баштуу адам баласынын ал-кудретине жараша берчүсүң аянбастан берип, алчусун аябастан жулуп алып кете берет белем! Кечээ эле келбети келишкен Ала-Тоонун аскар зоосундай кеби-сындуу алп Түкөбүз бүгүн чөккөн нардай чөгөлөгөн кары болгон. Каниет кылаарыбыз «сыры кетсе да, сыны кетпегендей». Аппак чач, анын алдындагы алакандай жазы мандай, акылдуу мээрбан көз, жылуу жүз бардык жанга нурун төгүп, мээрин чачып тургандай. Тунук акыл кимге да болбосун сынчыл, чынчыл, адил демөөр.

Адатта ангемебиз, кеп учугу адабият, жазуучулук өнөрдүн өзөгүнөн чубалып, башат алып келип, аалам түзүлүшүнө чейинки маселелерге дейре чабыт салат. Бир ирээт дагы архивин аңтарып аны-мунусун акыл калчап ирээттеп отуруп, ара чолодо мындай собол салдым.

— Эгер жазуучу болбосоңуз ким болмок элеңиз? — деп калдым.

§ 36. КЕП МАДАНИЯТЫ

 Кыргыз тилинин лексикасынын башында ички булактар аркылуу пайда болгон жана чет тилдерден кабыл алынган сөздөр негизинен терминдик (атоо) мүнөзгө ээ.

Мисалы: поэзия, роман (адабияттык термин), лексикология, уңгу, мүчө, ээ, архаизм (тил илиминдеги терминдер), өнөр жайы, кооператив, салык инспекциясы, кредит, товар айлантуу, брокер, жумушчу, бизнесмен, кампачы, материалдык байлык, экспорт, акча реформасы, дүң баа, экономикалык саясат, баалуу кагаздар, тейлөө чөйрөсү (экономикалык терминдер), кандын резусу, симптом, кан басымы, хирургия, дарыгер (медициналык терминдер) д.у.с.

64-көнүгүү. Текстти окугула. Андагы кабыл алынган жана кыргыз тилинин ички булактарынан жасалган сөздөрдү тапкыла. Алардын терминдик мүнөзгө ээ же ээ эместигин аныктагыла. Кептин стили боюнча да байкоо жүргүзүп, бул текст кептин кайсы стилине жакындыгын аныктагыла.

Май айында Мурзакул болуш Коргон-Төбө өрөөнүндө жашаган элге Жалалабаттын Азирети Айып (азыркы курорт турган жерде) адырында чоң курулуш баштап жатканын жарыя кылып жер-жерлерден таанымал

усталарды чакырды. Карамагындагы бардык ата улоолорун Жалалабатка алып келди. Мурунтан болуштун жакшылыгын көрүп жүргөн өнөр ээлери Жалалабатка чогулушту. Биринчи күндөн эле алар Мурзакул болуштун көрсөтмөсү боюнча шаардан адырдын боору аркылуу Азирети Айып булагына (азыркы курортко) андан ары Серапка чейин кең жол курууга киришишти. Болуштун сооптуу иш баштаганынан кабар тапкан алыс-жакын жерлердеги, тоолордогу адамдар да келишип куруучулардын катарына кошулушту. Ал киши өзүнүн короосундагы беш жүздөн ашык коюн айдап келип күнүнө 5—6 баштан кой сойдуруп, иштегендерди эт менен багып, кызмат акыларын убагында берип турду.

Адыр боорун казып жол салып жаткан күндөрү Мурзакул «Ташказган», «Имаматага» (Кожо-Абадда жайгашкан) барып имараттарга керектүүлүүчү мрамор таштарды таап койгон. Ал арабакечтерди ээрчитип болжолдогон жерлерине баштап барды. Жаны жол менен арабаларга салып ташып келтирилген таштарды Азирети айып булагынын жанына жайгаштырды. Кийинки жылдары Мурзакул «Кыз-Булак», «Зам-зам» булак жана башка булактардан көзүн ачып, жээктерине таштардан тизип чыккан. Ал ушуну менен гана чектелип калбастан, мейманкана, чайканаларды курдурду. Азиз жерге даба издеп келген адамдар эч нерсеге муктаждык сезбесин деп ниеттенген Мурзакулбек кийинки жылы Серапка медресе-мечиттин бийик имаратын тургузууга киришкен. (С.Б.)

65-көнүгүү. Текстти окуп чыгып, алардын төл сөздө синонимдери болсо аны көрсөткүлө жана турмуштун кайсы тармагына байланыштуу киргендигин айтып бергиле.

ТАЗА АБА – ДЕН СОЛУК

Азыркы убакта техниканын дүркүрүрөп өнүгүшү бир жагынан пайдалуу болсо, экинчиден зыяндуу. Ар кандай завод-фабрикалардан чыккан уулуу газдар атмосферанын булганышына алып келүүдө. Бул нерсе бир гана окумуштууларды гана тынчсыздандырбастан, бүткүл адамзаттын негизги проблемасы.

Аба таза болбосо адам өмүрү кыскарат, ден соолугу бузулуп, саламаттыгы начарлайт. Калк көп орношкон пункттарда да аба булганыч болот. Абаны тазалоодо бизге биздин жашыл досторубуз, өсүмдүктөр жардамга келет.

Ошондуктан аба таза, ден соолугум чың болсун десеңер көп-көп көчөттөрдү тиккиле, гүл отургузгула. Жайкы эс алуу мезгилинде жайлоого баргыла, суу боюнда көп убактыңарды өткөрүүгө аракеттенгиле. Ал эми каникул эмес мезгилде ишемби, жекшемби күндөрү эс алуу парктарына баргыла. Демек, таза аба – таза ден соолук.

66-көнүгүү. Текстти окуп, андагы орус тили жана ал аркылуу кирген сөздөрдү бөлүп, талдоого алгыла.

Д.И. МЕНДЕЛЕЕВДИН ӨМҮР БАЯНЫ ЖАНА ИШТЕРИ

Дмитрий Иванович Менделеев — дүйнөнүн эң улуу окумуштууларынын бири. 27-январда (8-февралда) 1834-жылы Тобольск шаарында жергиликтүү гимназиянын директорунун үй-бүлөсүндө туулган. Тобольск гимназиясын бүткөндөн кийин Д.И. Менделеев Петербург педагогикалык институтуна келип түшөт, аны 1857-жылы алтын медаль менен бүтөт.

1859-жылы магистрдик диссертацияны жактап, Д.И. Менделеев чет мамлекетке эки жылдык илимий командировкага барган.

Чет мамлекеттен кайтып келгенден кийин адегенде Петербург технологиялык институттун, андан кийин университеттин профессору болуп шайланган, ошондо ал 23 жыл бою илимий жана педагогикалык ишти жүргүзүп келген. 90-жылдардагы студенттик нааразылык билдирген толкундоолордо ал студенттерди жактап, сөз сүйлөгөндүгү үчүн университеттен кетүүгө мажбур болгон. Өзүнүн өмүрүнүн акыркы жылдарында Д.И. Менделеев Өлчөм жана салмактар Башкы палатасында иштеген.

Д.И. Менделеевдин чыгармачылык иштеринин эң чоң ийгиликтери элементтердин мезгилдик законунун ачышы жана элементтердин мезгилдик системасын түзүшү болгон. Анын «Спирттин суу менен болгон бирикмеси жана эритмелерди ассоциациялар катары түшүнүү жөнүндөгү» доктордук диссертациясы чоң атакка ээ болду. Д.И. Менделеев иштеп чыккан эритмелердин гидраттык теориясы илим үчүн биздин убагыбызда да мааниси бар.

Д.И. Менделеевдин өтө көрүнүктүү эмгеги болуп, анын «Химиянын негиздери» деген китеби саналат. Бул китепке органикалык эмес химиянын баары биринчи жолу мезгилдик закондун негизинде баяндалган болучу.

5—11-КЛАССТАРДА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ СИСТЕМАЛАШТЫРУУ ЖАНА ЖАЛПЫЛАШТЫРУУ

§ 37. ФОНЕТИКА, ОРФОГРАФИЯ, КЕП МАДАНИЯТЫ БОЮНЧА

Кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштардын бөлүнүштөрүн (классификацияланышын) эске салгыла. Кыска үндүүлөр менен созулма үндүүлөрдүн негизги айырмачылыгы эмнеде? Ал боюнча түшүнүгүнөрдү, далилдеринерди мисалдар менен бекемдегиле.

Мисалы: *Куш канаты менен учат, куйругу менен конот (макал). Урунун арты кууш (макал). Ач кадырын **ток** билбейт (макал). **Тоок** маалында какылыктайт (макал). Сук адамдын өзү тойсо да, көзү тойбойт. **Суук** болмоюнча суу бетине муз тоңбойт. (Макал) д. у. с. Ар бир созулма үндүүгө түгөйлөш болгон кыска үндүүлөргө мисал келтиргиле.*

Үндүү тыбыштардын тилге карай жоон, ичке, эринге карай эринчил жана эринчил эмес, жаактын ачылышына карай кең жана кууш болуп бөлүнүштөрүн эсинерге салгыла. Алардын ар бирине мисалдарды келтиргиле да, андагы үндүүлөргө жогоруда айтылган тартип менен талдоо жүргүзүлө.

67-көнүгүү. Төмөнкү ыр саптарын окуп, андагы кара тамга менен басылган сөздөрдөгү үндүү тыбыштарга талдоо жүргүзүлө.

Жанданып **тал-теректер** бүчүр байлап,
Жашарып, **жашыл** кийип жердин баары.
Булбул **куш** миң түрлөнтүп обон созуп,
Былдырап **бала** тилдүү торгой дагы.

Булуттар самсып көчүп,
жылышып жай.

Булактар боюн уруп **өзөн** сууга.
Ийитип кара жерге **жан** кийирип,
Илинип тээ бийикте турат **Күн** да!

(С. Момуналиев)

§ 38. КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН ПРИНЦИПТЕРИ ЖАНА НЕГИЗГИ ЭРЕЖЕЛЕРИ БОЮНЧА ӨТҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО

Адабий тилдин жазууда колдонула турган бирдиктүү нормаларын туура сактап, сөздөрдү бир түрдүү жазыш үчүн, атайын иштелип чыккан эрежелердин системасы кандайча аталарын эсинерге салгыла.

Атайын иштелип чыккан ар бир тилдин орфографиясы өзүнө тиешелүү бир катар принциптерге негизделет эмеспи. Андай болсо, кыргыз орфографиясы кайсы принциптерге негизделген? Морфологиялык принципти кандай түшүнөсүнөр? Фонетикалык принцип менен морфологиялык принциптин айырмасы эмнеде?

Төмөнкү сөздөрдө кайсы принцип сакталган?

Айтылышы:

тынштык
кашты
тамба
өкөө
бержак

Жазылышы:

тынчтык
качты
танба
экөө
бери жак

Сөзгө уланган мүчөлөрдүн көп варианттуулукка ээ болушу, алардын айтылышы боюнча жазылышы кайсы принциптин негизинде ишке ашкан?

68-көнүгүү. Барыш жөндөмөсүнүн **-га**, чыгыш жөндөмөсүнүн **-дан**, көптүк маанини билдирүүчү **-лар** мүчөлөрү канча вариантка ээ? Алардын ар бир вариантына ылайыктуу мисалдарды келтиргиле.

Үлгү: барыш жөндөмөсүнүн **-га** мүчөсүнө: малга, тойго, үйгө, жерге, саатка, чокко, терекке, сүткө.

69-көнүгүү. Төмөнкү мисалдардын топтомундагы кашаага алынган сөздөрдү сүйлөмдүн маанисине карата кашаадан чыгарып, туура жазгыла. Туура жазууга орфографиялык принциптердин кайсынысы негиз тутканыңарды айтып бергиле.

1. (Токтогул + нын) мукам жан эргиткен (күү + лар + ы) кыргыз (композитор + лар + у + нын) көптөгөн чыгармаларына жем берген.
2. Ак буудай сепсе (өнгөн) жер, адамга (тынштык) берген жер.
3. Сатылгановдун портретин (сүрөт + ла + ып) (берүү + га), так эмес болсо да (акын + нын) (өзү + дан) айрым чыгармаларын жазып, калууга

жетишти. («Кырг.мад».) 4. Жердин жүзүн — аштырып, (ууштап) тукум (чаштырып). («Манас») 5. Каныбек бүгүн күндөгүсүнөн (кештуруп), серүүндөп басканча айланага (көссалды). (К. Жантөшев.) 6. Эңкейип жер сыйпалай берди эле, бирок анын (колуга) жерден (эшнерсе) (урунган) жок.

КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН НЕГИЗГИ ЭРЕЖЕЛЕРИ

Кыргыз орфографиясынын жазуу эрежелеринин жалпы системасы канча бөлүккө ажыратылганын эсинерге салгыла. Алардын бири — уңгу сөздөрдү жана сөз мүчөлөрүн (морфемаларды) жазуунун эрежелери.

Экинчиси — сөздөрдү бөлөк, бирге жана алардын араларына дефис коюп жазуунун эрежелери.

Бөлөк жазууга тийиш болгон сөздөрдү чогуу жазса, алардын мааниси таптакыр өзгөрүп кетерин унутпагыла. Салыштыргыла: куралды — кур алды, малалат — мал алат, алачык — ал ачык.

Адамдарга жана жаныбарларга берилген энчилүү татаал аттар кандай жазылат? Төмөнкү мисалдарды карап, анын кайсынысы туура жазылгандыгын айтып, далилдеп бергиле: *Кожо жаш — Кожожаш; Керим бек — Керимбек; Дөөлөт аалы — Дөөлөт Аалы — Дөөлөталы; Сары ала — Сары Ала — Сарала; Телтору — Телтору.*

Кандай учурларда сөздөрдүн арасына дефис белгиси коюлуп жазылат? Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысынын ортосуна дефис белгиси коюлуп жазылат? *Бала чака, ачык айкын, ит куш, аба ырайы, коон дарбыз, басмасөз, Тескей Алатоо, жаан чачын, эмгек куралы, Алабел.*

Баш тамгаларды колдонуу — кыргыз орфографиясынын жазуу эрежелеринин маанилүү бөлүктөрүнүн бири. Алардын кандай түрлөрүн билесинер? Географиялык татаал энчилүү аттарды баш тамгалар менен жазуу кандай тартипте ишке ашат?

Кыскартылган сөздөрдүн жазылышын эсинерге салгыла. Алардын кайсы түрү жалаң баш тамгалар менен жазылат? Бир нече мисал келтирип, айтып бергиле.

Ташымалдап жазууда сакталуучу эрежелерди да эске салыңыздар. Андагы муунга бөлүп ташууга мисалдарды келтиргиле. Ошондой эле кайсыл учурда же татаал цифраларды, кыскартылган сөздөрдү бир муундуу же бир үндүү тыбыштан турган муундардын ташылы-

шы же ташылбоосу жөнүндө түшүнүгүңөрдү айтып, мисалдарды келтиргиле.

§ 39. ТЕКСТ ТҮЗҮҮДӨ, ООЗЕКИ ПИКИР АЛЫШУУДА ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИ СТИЛДИК МАКСАТТАРГА ЫЛАЙЫК КОЛДОНО БИЛҮҮ

Биз бири-бирибиз менен оозеки сүйлөшүп пикир алышканда же өз оюбузду жазуу аркылуу кагазга түшүргөнүбүздө, тактап айтканда, текст түзгөнүбүздө эне тилибизде көркөм каражат катары арбын учураган фразеологизмдерди көп эле колдонобуз. Арийне, ошол тилдик көркөм каражаттар ар түрдүү стилдик максаттарды аркалайт. Ошондуктан ал максаттардын ишке ашуусу көркөм каражаттарды орду менен, ылайыгына жараша колдонуу чоң мааниге ээ. Эгерде фразеологизмдер ылайыгы менен орундуу колдонулбаса, же алар ыгы жок өзгөртүлүп колдонулса, атайын бир максатты көздөп айтылган, оюбуз же түзгөн текст өз максатына жетпейт. Атайын көздөгөн стилдик максатта фразеологизмдерди берген маанисине ылайык тандап алып сүйлөмгө пайдалануу, зарыл болгон учурда алардын маанисине доо кетирбей, айрым өзгөртүүлөр менен колдонуу да стилдик максаттарга ылайык орундуу колдоно билүүгө жатат. Бул багыттагы алган билимди тереңдетүү жана фразеологизмдерди колдоно билүүгө машыгуу үчүн оозеки да, жазуу түрүндө да көнүгүүлөрдү көп иштөө зарыл.

Фразеологизмдердин колдонулуш өзгөчөлүгүн эске салуу жана аны кайталап бышыктоо үчүн төмөнкүдөй жагдайлар көңүлдүн борборунда болууга тийиш: 1. Фразеологизмдердин колдонулуш өзгөчөлүктөрү. 2. Фразеологизмдерди орундуу пайдалануу.

70-көнүгүү. Текстти окуп чыгып, анда учураган фразеологизмдердин кепте колдонулушуна байкоо жүргүзгүлө. Алардын маанилерин чечмелегиле. Орундуу же орунсуз колдонулгандыгы жөнүндө өз байкооңорду айтып бергиле.

Калкыбызда «Карысы бар элдин ырысы бар» деген накыл кеп бар. Элибиздин кайсы жеринде болбойлу, улууларга урмат көрсөтүшүп, карыяларга төрдөн орун беришип, жаштар алардын сөзүн эки кылбай, келиндер алдыларынан кыя өтүшпөй кадырлашат, сыйлашат. Үй бүлөдө да чоң ата, чоң энелерди алаканга салышып, аздектеп отургандарды көп көрөбүз.

Карыялар да өз каадасын бекем сакташып, кара кылды как жарган адилдиги менен өздөрүн таза тутуунун аракетинде. Куйма кулак, алтын таңдай аксакалдар баштарынан өткөргөн бай тажрыйбага таянып, жаштарды жакшы тарбиялоого багыт берип, алтын шилекейлерин чачыратышып, акыл насааттарын айтуудан чарчашпайт. Жаз алды менен арык тазалап, жол тегиздөөгө өздөрү баштап чыгышканда, аларды көргөн айыл адамдары жапа тырмак бел чечип, жаз жарышына аттанышат...

Жай саратанда да дыйканчылыкка көз болушуп, же малчыларга бел болушуп, айтор, же сөзү менен, же иши менен эмгекчилерге кол кабыш кылышат. Күзгү күрөштө алардын кол ишинен да акылман кенештери баалуу. Анан кыш... жаз, жай, күз мезгилдериндеги адам эмгегинин жыйынтыгы чыгарылып, эмгекке жараша ырахат алып, эмки жылдын камы көрүлөт. Ошондо карыялар ак сакалдарын жайкалтып, акыл чайкап, эмгегинен баар тапкандарга алкыш айтып, атасынын кашыктап тапканын чөмүчтөп чачкандарды эсиңе кел деп, кепке чакырышат. Эмгекчил адамдын эл алдында жүзү жарык экендигин, ал эми берилген иштин майын чыгара албастан, чөп башылап жүргөн ак капталдардын колу кыска, жону жука болорун ишендире айтышат. Адам өмүрүн жаратылыштын мезгилдерине салыштырып, мисалдата нуска сүйлөшөт.

Чын эле байкап турсаң, адам өмүрүнүн мезгилдери да жыл мезгилине окшоп кетет экен. Эне сүтү оозуңан кете элек балтыр бешик кезин, жаңыдан табиятты таанып, жазгы жаратылыштай күн сайын сергек өскөн өмүрүң жаз эмей эмне. Каруусуна күч толуп, жесе аш түтпөй, иштесе иш түтпөй, жадырап-жайнап турган учур жашоонун жай мезгили эмес бекен. Ата сакал оозуна бүткөн күндөн тартып, өз ишиңе тараза салып, эмгегинден тапкан ырахатыңды бала-бакыраңа, көпчүлүккө тартуулап, кийинки муундарга мурас калтырууну ойлоп, арканды алыс таштап, өз ишинди өзүң таразалап, тактай баштаган учур өмүрдүн күзү тура.

Анан ак кар түстөнүп, ак сакалын жайнатып, төрдө отурган карыяларыбызды элестетели. Ошол сыпаттуу, ошол курактуу жашы эңкейген карыларыбыз эл ичинде арбын. Бирок алардын ичинде да сыйга арзыган кадырлуулардын кадырлуусу болгон карыялар бар. Алар ар качан элдин жакшылыгын көргөндө төбөлөрү көккө жетип, кубанычтары койнуна сыйбайт. Нуска сөздөрү, айткан акылдары менен элге өөдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк болушат. Ар бир айыл, ар бир эл ошондой касиеттүү, кадырман карылары менен сыймыктанышат. «Карысы бардын ырысы бар» деген сөздүн калети жок тура. (*«Кырчын».*)

§ 40. КЕПТЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИ ОРУНДУУ ПАЙДАЛАНУУ

71-көнүгүү. Төмөнкү фразеологизмдерди пайдаланып, 7—8 сүйлөм түзгүлө.

Үлгү:

1. Эптеп бирөөнү айыптагысы келгендер, *бөйрөктөн шыйрак чыгарышып*, кемчиликти издешет. 2. *Ал сүйлөгөндө таңдайынан чаң чыгып*, элди өзүнө бат эле тартып алчу.

Ажат ачуу, айдан ачык, ак таңдай, алчы-таасын жеген, аяк бошотор, бармак басты, көз кысты, башы жерге кирүү, бешиктен бели чыга элек, бөйрөктөн шыйрак чыгаруу, жаасы катуу, жан кечти, жел өпкө, жең ичинен, жети өмүрү жерге кирүү, жүрөгүндө оту бар, жылан сыйпагандай, кой терисин жамынган, көзү жок, кыргый кабак болуу, кара жаак, көзүнүн агы менен кароо, кулагынан күн көрүнүү, мурдун көтөрүү, ооз көптүрүү, сакасы алчы конуу, сөөк жаңыртуу, таманы жерге тийбөө, таңдайынан чаң чыгуу, топурагы жеңил, төө кыядан өтүү, түтүн булатуу.

72-көнүгүү. Тексттеги кашаага алынган фразеологизмдерди тийиштүү формага келтирип, кашаадан чыгарып жазгыла.

Мугалимдин ал жерде эмне кылып жүргөнүн билүүгө кызыгып, бир күнү адырдан тезек терип келе жатып, үч-төрт кыз болуп, кайрылып калдык.

Биз ошол тушка дем алмакка отура калганда, үстү-башы ылай болуп, (кулагынан күн көрүнүп) Дүйшөн тамдан чыга келди да, бизди көрүп:

— Ии, кыздар, келгиле. Тезектен келе жатасыңарбы?

Биз уялганыбыздан (оозуна талкан куюп алуу) мостоюп, бири-бири-бизди карап, тим болдук. Дүйшөн дагы жылмая күлүп, мага кайрылды:

— Атың ким, сенин?

— Алтынай, — дедим мен жыртык тиземди этегим менен жаба салып.

— Алтынай... жакшы экен. Сен чоңоюп калган, эстүү (жылдызы жарык) кыз экенсиң, — деди ал мени эркелете. — Эмесе, Алтынай, сен башка балдарды да мектепке окуйлу деп ээрчиткин, макулбу?

— Макул.

... Ал кеткенде биз дагы каптарды көтөрүп алып жөнөп калдык. Мындайыраак чыкканда менин башыма бир ой түштү да:

— Токтогула, кыздар, коё тургула, — дедим, — мектепке отун керек экен, Дүйшөн агага (кол кабыш кылуу) тезегибизди тамдын түбүнө төгүп кетели, ичкери киргизип алсын.

— Үйгө (эки колду мурунга тыгуу) барабызбы анан, акылдуусун мунун!

— Кайра барып, дагы терип келели.

— Койчу нары, күн (көз байлануу) баратат, апаларыбыз урушат — деп, кыздар мага карабай, каптарын бөжөндөшө көтөрүп, чуркап кетишти.

Кыздар менин сөзүмү (кулагына илбөө) коюшканына намыстандымбы же болбосо (боорун жерден алуу) бери (шору кайноо) келаткан мени көрбөгөн, билбеген адамдын (жүрөгү жибүү) эркелете карап: «Сен эстүү, жылдызы жарык кыз экенсиң», — деп эки ооз сөз айтканы (делебеси козголуу) кеттиби, айталбаймын. Бирок азыр ойлоп-ойлоп отуруп, менин чыныгы тагдырым, менин (тар жол, тайгак кечүү) өткөн таалайым ушул бир кап тезектен башталдыбы деп да кетем. Анткени так ушул күнү бул жоругумдун аягы эмне болот деп, тартынбай (бел байлоо), (бала болуп башыма чач чыгуу) биринчи жолу өзүм туура деп тапкан оюмду иштедим. Айтор, курбуларым менин (шагы сынуу) таштап кеткенден кийин, мен кайра жүгүрүп отуруп, Дүйшөндүн мектебине келдим да, каптагы тезекти там түбүнө төгө салып, тызылдаган бойдон адырдын кокту-колотун аралап тезек терүүгө шашылдым... (Ч. Айтматов).

§ 41. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН КАНДАЙЧА ӨТҮШҮН СЫПАТТАП КӨРСӨТҮҮЧҮ ТАТААЛ ФОРМАЛАР, АЛАРДЫН ЖАСАЛЫШЫ

Кыймыл-аракеттин максатка багытталгандыгын, кыймыл-аракеттин ишке ашууга даяр экендигин жана кыймыл-аракеттин аз жерден ишке ашпай калгандыгын билдирүүчү этиштик татаал формалар.

1. Кыймыл-аракеттин **максатка багытталгандыгын** билдирген этиштик татаал формалар негизги этишке чакчылдын **-ганы** формасынын жалгануусу жана ага «бар», «тур», «кел», «чык» деген сыяктуу жардамчы этиштердин айкашуусу аркылуу жасалат. Мындай маанини билдирүүчү этиштик татаал формалар аркылуу аткарылган кыймыл-аракет толук иштелип бүткөн болот. **-ып ал: жазып ал, көрүп ал, -ып бер: айтып бер, көрүп бер** сыяктуу да жасалат.

Мисалы: Кыймыл-аракеттин ким үчүн, кандай максатта иште-лишинде -ып ал (жазып ал, көрүп ал), -ып бер (айтып бер, көрсөтүп бер) татаал формалары туюндуруп турат.

Мисалы: Айылдан келгендер циркке жан-жаныбарларды көргөнү барышты. Айгүл китепканага китеп алганы келди.

Студент мугалимдин лекциясын жазып алды. Мугалим керектүү суроолорду көрсөтүп берди. Атасы небересине өткөндөгү бир тарыхый окуя тууралуу кызыктуу аңгеме айтып берди.

Кыймыл-аракеттин ишке ашууга даяр экендигин билдирүүчү этиштик татаал формалар төмөнкүдөй жол менен жасалат: Чакчылдын -ганы формасы жалганган негизги этиш менен **тур**, **кал** деген сыяктуу жардамчы этиштердин айкашуусу аркылуу жасалат.

Мисалы: Күн күркүрөп, аба ырайы бузулуп, жаан жааганы турат. Чоң залга элдер жык толуп, маараке-той башталганы калды.

Кыймыл-аракеттин ишке ашканы турганын ошондой эле, -ганы отур (барганы отурат, көргөнү отурат), -ганы жат (алганы жатат, барганы жатат), -ганы жүр (көчкөнү жүрөт, барганы жүрөт) сыяктуу татаал формалар да жасашат.

Мисалы: Уул-кыздарын эрезеге жеткирген ата-энеси эми гана алардын убайын көргөнү отурушат. Апасы атайын кызынын туулган күнүнө арнап, белек алганы жатат. Алар жакында айылдан шаарга көчкөнү жүрүшөт.

Кыймыл-аракеттин аз жерден ишке ашпай калгандыгын билдирүүчү этиштик татаал формалар төмөнкүдөй жол менен жасалат: Кыймыл-аракеттин башталып барып аягына чыкпай же, аз жерден ишке ашпай калуусу төмөнкүдөй үч сөздөн турган татаал формалар аркылуу жасалат. Алардын биринчиси негизги маани берүүчү бөлүк катары эсептелет да калган экөө гана кошумча маани беришет.

Грамматикалык түзүлүшү жагынан биринчи маани берүүчү негизги бөлүгү -ып, экинчиси -а//, е формасындагы чакчылдан, үчүнчүсү жак формасындагы **ташта**, **жазда** деген маанилеш жардамчы этиштер болуп саналат.

Мисалы: Улак тартышмай оюнуна кызуу берилип алышкан атчандар жөө адамдарды көмөлөтө коюп кете жаздашты. Алар колдорундагы буюмдарын жууйбуз деп жатышып, сууга агызып ала жаздашты.

Ошону менен бирге кыймыл-аракеттин аз жерден ишке ашпай калгандыгы -ып формасындагы негизги этиш менен кыймыл ато-

очтун **-мак** формасы жалганган **сал, кал, жибер** деген жардамчы этиштин тутуму аркылуу да жасалат. Мындай жасалуу жолу сейрек гана кездешет.

Мисалы: *Топту издешээрин билгенде катып салмакмын.*

73-көнүгүү. Тексттен кыймыл-аракеттин максатка багытталгандыгын билдирген этиштик татаал формаларды аныктагыла. Алардын жасалышын айтып бергиле.

ЫЙМАН САБАГЫ

Ар бир окуучунун милдети жакшы окуп, тартиптүү болуу. Кээ бирөөлөр бар жүрүш-турушу начар, окуусу жаман, эч нерсени ойлоп да койбойт, кайра сени кагат. Кечкисин көчөдө өткөрүшөт, сабакты болсо ташташат. Мугалимдин ак дилинен чыккан акыл-кеңешин укпайт, албетте, мугалим жаман болбосун деп ойлойт да. Мына ушулардан жакшы нерсе күтүүгө болобу? Албетте, жок деп айтар элем.

Ошондой эле ыйман жөнүндө айткым келет. Ыймансыз адам болбойт деп айтып калат элибизде. Азыр айрыкча, ыймандуулук жөнүндө газета-журналдарда, үналгы, сыналгыларда берип жатпайбы. Чоң эне, чоң аталарыбыз айтып калат: «Илгери кыргыздын кыздары, балдары адептүү, ыймандуу болчу. Ал эми азыр кыргыздан ыйман качты, уятсыйытты билишпейт».

Элибизде мындай макал бар эмеспи: «Карынын сөзүн капка сал», — деген. Ата-энелерибиздин акыл-кеңештерин ар дайым уксак жаман жолго алып барбайт да. Ата-энелерибизди, мугалимдерибизди, чоң эне, чоң аталарыбызды ар дайым сыйлай да, кадырлай да билели. Арабызда сыйлай албагандар да кездешет. Мисалга эле автобустагы көрүнүштү алалы. Кээ бир жаштарыбыз байкаса да байкамаксанга салып орун бошотуп бергендин ордуна калп уктап отура беришет. Мына ыйман деген кайда кеткен? Ушундан улам ойго батасың неге кыргыз эли бири бирин сыйлабайт. Улуусу кичүүсүн, кичүүсү улуусун. Мурун кандай эле, ата-бабаларыбыздын айтуусуна караганда бир кичинекей нанды тең бөлүп жешчү экен.

74-көнүгүү. Кыймыл-аракеттин максатка багытталгандыгын, ишке ашууга даяр экендигин жана ишке ашпай калгандыгын билдирүүчү этиштик татаал формаларды катыштырып моралдык-этикалык темада ой жүгүртүү дилбаянын жазгыла.

75-көнүгүү. Этиштик татаал формалардын маанилик түрлөрүн катыштырып, досунар, таанышынар менен же тууганынар менен каалаган темада оозеки аңгемелешүү, диалог уюштурула.

76-көнүгүү. Тексттен этиштик татаал формалардын кандай маанилик түрлөрү бар экендигин тапкыла жана алардын жасалыш жолдорун баяндагыла.

...Атасы дагы кыйлага унчукпай отуруп калды. Кийин күрсүнүп койду. — Балам, жылкыны сабабай жүр. Ал эчен кылымдар бою биздин элдин жан жолдошу болуп келген... Ага камчы үйүрбөш керек... Сылап-сыйпап, сыйлап туруш керек... Атасынын үнү эбегейсиз кайгыга, муңга чалынып чыкты да сөзүн аяктабай туруп, сыртка чыгып кетти...

Жуматай түндө камчы менен торуну башка-көзгө карабай сабап аткан учурун эстеди да, жаш жүрөгү тыз эте түштү. Анан ордунан ишенимсиз туруп, олдоксон басып, сыртка бет алды.

Тору үйдүн капталындагы мамыда байланып туруптур. Атасы жем-баштыкты илди. Чөнтөгүнөн жүз аарчысын алып чыгып, торунун көздөрүн сүртө баштады. Жуматай ошондо гана жылкынын көздөрүнөн мөлт-мөлт жаш агып атканын көрдү... (О. Айтымбетов).

§ 42. МОРФОЛОГИЯЛЫК КАТЕГОРИЯЛАР ЖАНА СИНТАКСИСТИК МАТЕРИАЛДАР БОЮНЧА КӨНҮГҮҮ, МАШЫГУУ ИШТЕРИН ЖҮРГҮЗҮҮ МЕНЕН ТАЛДООГО ҮЙРӨНҮҮ

77-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. Андан кийин ээ менен баяндоочторунун арасында сызыкча коюлгандарды коюлбагандай, коюлбагандарын коюлгандай кылып, сүйлөмдөрдү өзгөртүп түзгүлө.

Адепсиз бала — таманга жабышкан чыла. Жакшы адамдын алды — өрт, аркасы — күн. Ачууну таттуу кылган — туз. (Мак.) Бул жолу келгендер үч киши эле. Турмушта эмгек гана жыргоого укук берет. (Н.Д.) Өзүн башкара билген адам эл башкара билет. (В.) Жамандыктын дартын табуу анын дарысын табуу дегендикке жатат. (В.Б.) Терең ой жүрөктүн теренинен чыгат. (В.) Жүрүш-туруш адамдын өзүн көрсөтө турган күзгү болот. (И.Г.) Айлана жапжашыл. Көркөмү көздү тайгылткан мына ушундай кооздукка ким да болбосун суктанбай койбойт. («КМ») Мени суктандырганы — кызылы. Ал өзгөчө көркөм, өзгөчө кооз экен.

78-көнүгүү. Төмөнкү тексттен сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн толук жана толук эмес ээрчишүүлөрүн сүйлөмдөр аркылуу далилдегиле. Баш мүчөлөрдүн жак жана сан боюнча кандай ээрчише тургандыгына көңүл бөлгүлө.

Кыргыз элинин улуттук сыймыгы болгон «Манас» ар бир адамдын алтын бешиги. Ал нечен кылымдар бою эрдикке тарбиялоонун, боштондукка чыгуунун, күрөштүн жана достуктун мектеби болгон. («ЗК.») Бала төрөгөндөн бери Сейденин уйкусу куштун уйкусундай сергек. Бала эмчекти оозунан чыгаргысы келбей, уйку арада бир-эки чопулдагып коюп, эненин боюн балкытат. Бешикке эңкейген бойдон Сейде ой-санаасына кетип, өткөн күндүн алысында. (Ч.А.)

79-көнүгүү. Төмөнкү текстти көчүрүп жазгыла. Тыныш белгилеринин коюлушуна көңүл бургула.

АЛГАЧКЫ КАРМАШ

Санаага баткан бай Жакыптын тынчы кетип баратты. Оо, Жараткан! Манас жөнүндө Ошпур койрекпи? Айтор ойго келбес ишти айтты.

Манас менен Чегебай ошо кечте келбей калышканда, Ошпур менен Кадообайдын тынчы кетип, кырсыктан тышкары болсо экен деп, аларды издеп чыгышкан. Анын үстүнөн короодон козуларын таппаган койлор да жаагын жеп маарап туруп алышты. Түнү менен издешти, табылган жок. Эртең менен аларга Сарайман айылынын адамдары жолугуп, алардагы өздөрүнүн төрт баласын издеп жүрүшкөнүн айтышты. Карышкырдын үйүрү козуларды бирден жара тартканбы? Анда балдар кайда?

Дүрбөлөң түшкөн адамдар ар бир ой-чүңкүрдан бери издешти. Табылган жок. Анан эле бир жерде беймарал жайылып жүргөн козуларды көрүштү, алардын ортосунда алты карышкыр тегеренип жатат. Балдар жок! Чуркап барышса карышкыр жок, козулар гана жайылып жүрөт, чет жагында алты бала отурат. Келген адамдар түндө алар кайда болгонун сурашты. Алар болсо Манастын козу союп коноктогонун айтышты. Козуларды санашты, баары түгөл. Манас кайдан козу союп жүрөт? жана карышкыр жүргөндөй болгон. Алар кайда?

Санаага баткан бай Жакып капалана үшүркүрдү да, артында келе жаткан уулуна кылчая карады. Кежир! Ошпур экөө Баянчордон кечирим сурап, анын оттугу менен бычагын кайра бер дешсе, бу Манасын: «Алар менин биринчи олжом, эч бербейм!», — деп көшөрбөдүбү. Анысы аз келгенсип Баянчордун башын жулуп алам деп кубалабадыбы. Жүрөгү түшкөн абышка атына минип качып кутулду. Манасың менен жерге кир! Эми кек сактаган калмактар кыргыздардан өч алат. Жакып ага кыргыздардын бул жерге эптеп баш калкалап жүргөнүн түшүндүрүп айтты эле: «Бекинип жашаганча өлгөн жакшы! Калмактарга эмнеге багынат элем», — деп кежирленет. Ушу да он жашар баланын сөзүбү!

ЖАТ ЖАЗУУЛАРГА КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР ЖАНА БААЛАРДЫН НОРМАЛАРЫ

Жат жазуу — окуучулардын орфографиялык, пунктуациялык сабаттуулугун текшерүүнүн эң негизги ыкмаларынын бири.

Жат жазуу үчүн өтүлгөн грамматикалык темаларга карата текст туура тандалып, окуучулар үчүн түшүнүктүү болушу керек. Жат жазуунун текстинде учураган айрым түшүнүксүз, өтүлө элек эрежелерге ылайык жазылуучу сөздөрдү мугалим доскага жазып түшүндүрүшү керек. Бирок мындай сөздөр жалпы тексттин көлөмүнүн бештен бир бөлүгүнөн ашпоого тийиш. Ар бир жат жазуу жумушунда ачык-айкын максат коюлат. Ал өтүлгөн материалдын кандайча өздөштүрүлүп жаткандыгынан кабар маалымат берип, теориялык билимди практикалык түрдө пайдалана алууга машыктыруусу зарыл.

Текшерүү жат жазуу жумушунун текстинин көлөмү: жана аны баалоонун тартиби:

V класска 100—110, VI класска, 110—120, VII класска 120—130, VIII класска 130—160, IX класска 160—180, X класска 180—200, XI класска 200—220 сөздөн турган тексттер алынат.

Жат жазуу ишиндеги каталар төмөндөгүдөй учурларда катага эсептелбейт:

- өтүлө элек эрежелерден кеткен каталар;
- сөздүн жазылышын билип туруп, тамгаларды байкабай (механикалык түрдө) алмаштырып же айрым тыбыштардын түшүрүлүп калган учурларда (мисалы, «кызмат» дегендин ордуна «кызмап», «түшүм» дегендин ордуна «түшүп» болуп жазылса);
- орфографиялык эрежелери такталбай эки түрдүү жазылып келе жаткан сөздөр (мисалы, «дубана» / «думана», «насыят» — «насаат»);
- жазма тамгалардын басма тамга түрүндө жазылып калган учуру;
- бир сөз же сөздүн бир мүчөсү түшүрүлүп жазылып, же алмашылып калып, ошол сүйлөм маани жана стилдик жагынан бузулбаса (мисалы, «айылдык кишилер» — «айыл кишилери», «атчан кишилер» — «атчандар» — «атчан адамдар» ж. б.)

Баа коюуда мугалим катанын одоно же одоно эместигине карата мамиле кылат. Одоно эмес ката окуучунун сабатын текшерүүдө чечүүчү мааниге ээ болбойт. Ошондуктан андай каталардын эки-үчөөн бир ката катары эсептөө керек. Одоно эмес каталарга төмөнкүлөрдү кошууга болот:

- сөздөрдү ташымалдоодо сөз туура ташымалданып, ташымал белгисинин коюлбай, же белгинин эки жакка тең коюлушу;
- интонацияга байланыштуу тыныш белгинин алмаштырылып коюлушу (мисалы, сүйлөмдүн баш жагында сырдык сөздөн кийин үтүрдүн ордуна илеп белгисинин коюлуп калышы ж. б.);
- окуучу жазылышын билип туруп, бир сөздү бирде туура, бирде ката жазса;
- бир эле сөздөн ар кайсы жерде бирдей ката кетирсе, бир эле ката деп эсептелет.

Жат жазуу жумушунун таза жазылуусуна, оңдоолордун көп-аздыгына карата мугалимге бир бааны төмөндөтүүгө мүмкүндүк берилет. Булганч жазылган жана үчтөн ашык оңдоосу бар иштерге «5» деген бааны ыйгарууга болбойт.

Мугалим өзгөчө көңүл бура турган орфограмма жана пунктограммалар текстте төмөнкүдөй сандардын айланасында болууга тийиш:

V класста 10—12 ар түрдүү орфограмма, 2—3 пунктограммалар текстте төмөнкүдөй сандардын айланасында болууга тийиш: VI класста 14—16 ар түрдүү орфограмма, 4—5 пунктограмма, VII класста 16—18 ар түрдүү орфограмма, 6—7 пунктограмма, VIII класста 18—20 ар түрдүү орфограмма, 10—12 пунктограмма, IX—X класстарда 20—24 ар түрдүү

орфограмма, 12—14 пунктограмма, XI класста 24—26 ар түрдүү орфограмма, 14—16 пунктограмма.

Жат жазуу жумушунун текстинде атайын өтүлгөн эрежелерге ылайык V класста 4—5, VI—VII класста 5—7, VIII—IX класста 8—10, X—XI класста 10—12 жазылышы татаал сөздөр сөзсүз аралашууга тийиш. Ошондой эле текшерүү түрүндөгү жат жазуу ишинде V класста 2—3, VI—VII класста 3—4, VIII—IX класста 4—5, X—XI класста бештен ашык татаал сүйлөмдөр болушу керек.

Жат жазууларда орфографиялык, пунктуациялык каталар, жазуунун техникалык эрежелери, иштин тазалыгы эске алынып, бир гана баа коюлат. Эгерде айрым учурда, жат жазуу жумушуна кошумча грамматикалык жана башка комплекстүү тапшырмалар кошо берилсе, экөөнө эки башка баа коюу талап кылынат.

Жат жазуу ишине баа коюуда мугалим төмөнкүдөй нормаларды жетекчиликке алат:

«5» деген баа катасыз жазылган, бир орфографиялык же бир пунктуациялык катадан ашпаган, үчтөн ашык ондоолор болбогон ишке коюлат.

«4» деген баа каталардын жалпы саны төрттөн ашпаган (эки орфографиялык, эки пунктуациялык же төрт орфографиялык, төрт пунктуациялык) жат жазууларга коюлат.

«3» деген баа төрт орфографиялык, төрт пунктуациялык же үч орфографиялык, беш пунктуациялык, же орфографиялык катасы жок туруп жети пунктуациялык ката жиберилген иштерге коюлат.

«2» деген баа «3» коюлуучу иштин чегинен ашкан, жети орфографиялык, жети пунктуациялык, же алты орфографиялык, сегиз пунктуациялык же сегиз орфографиялык, алты пунктуациялык ката кетирилген иштерге коюлат.

«1» деген баа каталардын саны «2» деген баанын нормасынан ашып кеткен жат жазууларга коюлат.

Сөздүк түрүндөгү жат жазуу жумуштарында: V класс үчүн 15—25, VI класс үчүн 20—30, VII класс үчүн 20—35, VIII класс үчүн 25—40, IX класс үчүн 25—45, X класс үчүн 35—55, XI класс үчүн 45—65 сөздөн турган текст тандоо талапка ылайык.

Сөздүк түрүндөгү жат жазуу жумуштарында «5» деген баа катасы жок, «4» деген баа бир-эки катасы бар, «3» деген баа үч-төрт ката кетирилген, «2» деген баа төрт-беш катасы бар, «1» деген баа жетиден ашык ката жиберилген жазуу жумушуна коюлат.

МАЗМУНУ

Кириш сөз.....	3
§ 1. Кыргыз адабий тилинин өнүгүүсү жана калыптануусу.....	4

ОКУУЧУЛАРДЫН 10-КЛАССТА АЛГАН БИЛИМДЕРИН ЭСКЕ САЛУУ ЖАНА БЫШЫКТОО

§ 2. Үндүү жана үнсүз тыбыштардын бир сөз ичинде алга, артка карай ээрчип үндөшүүсү жана окшошуп өзгөрүүсү.....	6
§ 3. Сөздөрдүн көп маанилүүлүгүн жана анын пайда болуу жолдорун бышыктоо үчүн суроолор.....	8
§ 4. Цитата жана диалог боюнча жалпы суроолор.....	8

БАЙЛАНЫШТУУ КЕП

§ 5. 5—10-класстарда байланыштуу кеп боюнча өтүлгөн материалдарды системалаштыруу жана жалпылаштыруу.....	10
§ 6. Кептин стилдери.....	20
§ 7. Расмий иш кагаздары боюнча билимдерин системалаштыруу жана жалпылаштыруу.....	21
§ 8. Публицистикалык стиль.....	22
§ 9. Публицистикалык стилдеги практикалык иштер.....	24
§ 10. Илимий стилдеги практикалык иштер.....	26
§ 11. Кептин түрлөрү жана стилдери боюнча билимдерди системалаштыруу жана жалпылаштыруу.....	33

КЫРГЫЗ ЭЛИ КОЛДОНГОН ЖАЗУУЛАР

§ 12. Орхон-Енисей (Энесай) жазуулары.....	37
--	----

ОРХОН-ЕНИСЕЙ КЫРГЫЗ ТАМГАЛАРЫ

§ 13. Араб жазуусу.....	39
§ 14. Латын жазуусу.....	42
§ 15. Орус жазуусу.....	44

ФРАЗЕОЛОГИЯ ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ

§ 16. Фразеология жөнүндө жалпы маалымат.....	48
§ 17. Фразеологизмдердин мүнөздүү белгилери.....	50

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ӨЗ АРА БӨЛҮНҮШҮ

§ 18. Фразеологиялык ширешме.....	55
§ 19. Фразеологиялык бирдик.....	57

§ 20. Идиомалар.....	58
§ 21. Фразеологиялык айкаштар.....	59
§ 22. Фразеологизмдер менен макал, лакаптардын карым-катышы.....	59

КЕП МАДАНИЯТЫ

§ 23. Фразеологизмдердин кептин көркөм стилине мүнөздүүлүгү.....	63
--	----

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН БАЮУ ЖОЛДОРУ

§ 24. Кыргыз тилинин лексикасынын байышынын негизги багыттары, жолдору (булактары).....	68
§ 25. Морфологиялык (аффиксация) жол аркылуу байышы.....	69
§ 26. Синтаксистик жол аркылуу байышы.....	71
§ 27. Семантикалык жол аркылуу байышы.....	72
§ 28. Башка тилдерден сөзмө-сөз которуу жолу менен байышы.....	73
§ 29. Диалектилик байлыктардан туура пайдалануу аркылуу байышы.....	76
§ 30. Орус тилинен кирген жана орус тили аркылуу кабыл алынган сөздөр.....	78
§ 31. 1920-жылдарга чейин орус тилинен кабыл алынган сөздөр.....	80
§ 32. 1920-жылдардан кийин орус тилинен кабыл алынган сөздөр.....	82
§ 33. Араб тилинен кабыл алынган сөздөр.....	84
§ 34. Иран-фарс тилинен кабыл алынган сөздөр.....	86
§ 35. Монгол тилинен кабыл алынган сөздөр.....	88
§ 36. Кеп маданияты.....	92

5—11-КЛАССТАРДА ӨТӨЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ СИСТЕМАЛАШТЫРУУ ЖАНА ЖАЛПЫЛАШТЫРУУ

§ 37. Фонетика, орфография, кеп маданияты боюнча.....	95
§ 38. Кыргыз орфографиясынын принциптери жана негизги эрежелери боюнча өтүлгөндөрдү кайталоо.....	96

КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН НЕГИЗГИ ЭРЕЖЕЛЕРИ

§ 39. Текст түзүүдө, оозеки пикир алышууда фразеологизмдерди стилдик максаттарга ылайык колдоно билүү.....	98
§ 40. Кепте фразеологизмдерди орундуу пайдалануу.....	100
§ 41. Кыймыл-аракеттин кандайча өтүшүн сыпаттап көрсөтүүчү татаал формалар, алардын жасалышы.....	101
§ 42. Морфологиялык категориялар жана синтаксистик материалдар боюнча көнүгүү, машыгуу иштерин жүргүзүү менен талдоого үйрөнүү.....	104

**Temirova Maxbuba Alibekovna,
Toychubayeva Aysuluu Mamatbekovna,
Urinbayeva Shaxzoda Kayumovna,
Yunusaliyeva Abiba Anarbayevna**

QIRG‘IZ TILI

O‘rta ta’lim muassasalarining 11-sinfi uchun darslik

(Qirg‘iz tilida)

1-nashri

*Редактору Мехринисо Сулайманова
Техн. редактору Елена Толочко
Коркөм редактор Насиба Адилханова
Корректору Мехринисо Сулайманова
Компьютерде даярдаган Гулчехра Азизова*

Лицензия номери АІ № 163. 09.11.2009. Басууга 2018-жыл 16-апрелта уруксат берилди. Форматы 70×90¹/₁₆, Times гарнитурасы. Офсеттик басма. Кегли 11. Шарттуу басма табагы 8,19. Эсеп басма табагы 6,24. Тираж 786 нуска. Келишим № 3–2018. Буюртма № 18-267.

Оригинал макет Ўзбекистан басма сөз жана кабар агенттигинин Чулпон атындагы басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүндө даярдалды. 100011, Ташкент, Наваий көчөсү, 30. Телефон: (371) 244-10-45. Факс: (371) 244-58-55.

Ўзбекистан басма сөз жана кабар агенттигинин «O‘zbekiston» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүндө басылды. 100011. Ташкент, Наваий көчөсү, 30.

К 96 **Кыргыз тили** [Текст]: 11-классы үчүн окуу китеби// Ш. Уринбаева жана башк. Т.: Чулпон атындагы БПЧУ, 2018. – 112 б.
ISBN 978-9943-5087-7-4

УЎК 811.512.154(075.3)
КБК 81.2Қир-922

Оқуу китебинин абалын көрсөтүүчү жадыбал

№	Оқуучунун аты жана фамилиясы	Оқуу жылы	Оқуу китебин алган кездеги абалы	Класс жетекчисинин колу	Оқуу китебинин тапшырылып жаткандагы абалы	Класс жетекчисинин колу
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Оқуу жылынын соңунда кайтарып алынганда жогорудагы жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкүчө баалоо критерийлери боюнча толтурулат:

Жаңы	Оқуу китебинин биринчи жолу пайдаланууга берилгендеги абалы.
Жакшы	Мукабасы бүтүн, оқуу китебинин негизги бөлүгүнөн ажыралган эмес. Бардык барактары бар жыртылбаган, беттеринде жазуусызуулар жок.
Канааттандырарлык	Мукабасы эскирген, бир аз чийилген, четтери жыртылган, оқуу китебинин негизги бөлүгүнөн бир аз ажыралган, пайдалануучу тарабынан канааттандырарлык даражада иретке келтирилген. Кээ бир беттерине сызылган.
Канааттандырарлык эмес	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыралган же бүтүндөй жок, канааттан-дырарсыз даражада калыбына келтирилген. Беттери жыртылган, барактары жетишсиз, чийип, боёп ташталган. Оқуу китеби жараксыз.